„Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира..."

ЯНЕ САНДАНСКИ

ОЧЕРК ОТ ЮРДАН АНАСТАСОВ

БИБЛИОТЕКА „РЕВОЛЮЦИОННИ БОРЦИ"

Тоя ден сякаш всичко празнува празника на новата пролет, която тъй царствено шествува в южните подполия на Пирин. Никога сякаш не е било тъй синьо небето и тъй прозирно-кристален въздухът, никога тревите не са дъхали тъй упоително, никога гората не е шумяла тъй ласкаво и примамно, никога слънцето не е заливало с толкова злато света и с толкова радост сърцето. . .

. . .До тоя миг, когато иззад една бука пропукват пушки.

Една, две, пет, осем. . Гърмежите разтърсват Пирина, секва песента на буките, светът настръхва в очакване на нещо страшно, невъзвратимо. . . И то се случва.

Юрдан Анастасов

ЯНЕ САНДАНСКИ

БИОГРАФИЧЕН ОЧЕРК

София 1966

Редакция
и литературна обработка:
Стефан Желев

Шест пълни десетилетия изминаха от гибелта на Яне Сандански. Син на размирна епоха, последовател и пръв приемник на Гоце Делчев, Яне ратува на святото освободително дело рамо до рамо с цяла фаланга найярки дейци, но отдаде в изпепеляващия пожар на борбата повече от всички. Огромно сърце — отворено за воплите на народа, голям и мъдър ум — способен вярно да оцени сложността на борбата и далновидно да я насочва, изумителна храброст и велика скромност, които окръжиха лика му с ореола на герой и вовеки го сляха с народната свяст! Затова народът в Пиринския край го нарече любовно наш, Пирински орел, а когато загина, го оплака с кървави сълзи. Че куршумът на палача бе ударил не сърцето на Яне, а самото сърце на народа...

Много лъжеприятели се мъчиха и все още се мъчат да подправят истината за Яне, мно-

го клеветници се опитваха да засипят със зловоние Яневия гроб. Всуе. Кръста над гроба му — както предрече Димо Хаджидимов — виждаме изправен и в самата история. Тя, историята, въздава всекиму заслуженото. На подлеците и фашистките клеветници — презрение, на Яне, гордия Пирински орел — безсмъртие в народната памет.

1. ПИРИН — РОДНИЯТ КРАЙ

Имат ли брой юнаците, първом открили очи под пиринското небе, с пиринско мляко закърмени! Имат ли чет легендите за страшни хайдути, с пиринска вода кървави рани умили, под пирински мури погребани!

Яне Сандански се ражда през май[1], когато долините дъхтят с опойващия аромат на треви, бадеми и билки, а пиринските хребети все тъй греят с девствената белота на снега, непобедени ни от хората, ни от слънцето. Когато се появи на белия свят Яне, просветна радостта само в дома на Иван Сандански. Кой да знаеше в това майско утро, че синът ще расте и порасне левент мъжага, че тоя мъжага ще е страшен за поробители и народни изедници, ще броди из Пирина с вярна дружина и царе, бейове и султани ще треперят от него...

На шест години е Яне, когато руският брат — богатир, ще разбие черните вековни

[1] Яне Сандански е роден на 18 май 1872 г.

зандани на отоманската империя. Но когато надеждата за свобода на цялата земя многострадална ще е разпалена с пълна сила, тогава други коварни сили и други жестоки сметки ще осланят радостта: Берлинският договор, наложен от Англия, Австро-Унгария и Германия, ще разкъса брат от брата, ще надене отново веригите на Македония и Одринско.

Поробителите ще се силят с огън и меч да вкоренят поне в тия земи своята власт, мрачна и омразна. Но кой ще забрави вкуса на свободата, вдъхната макар и за миг? Кой български син ще обърне гръб, ще забрави бащините хайдутски гробове, ще остави пушките да ръждясат!

Първият напън е Кресненското въстание по долината на Струма. Бежанци и местен народ, помощни комитети и хайдушки чети, водени от стари войводи, сред които легендарният Илю от Берово, се вдигат като един. Сред въстаниците е и бащата на Яне, храбрец сред храбреците, байрактар на чета.

Загубила толкова подвластни земи, отоманската империя ще стовари върху Кресненското въстание цялата си неутолена мъст. Подгонени от пожарища, кланета, безчинства на аскер и башибозук, хиляди бежанци ще поемат друмищата на бежанската неволя...

Сред бежанците е и семейството на Яне. Малък е той, за да обхване с ум смисъла

на страшното стълкновение. Ала картините на зверствата, стоновете на бежанската прокуда, храбростта на хайдути и въстаници ще попият навеки в сърцето му. И доще ден синът на байрактаря да развее бунтовното знаме над цяла Македония...

Бежанската вълна ще се разлее из цяла България. Част от влахинци заедно със семейството на Сандански се заселват в Дупница.

Бързи и тревожни са детските години на Яне. Бащата е строг по нрав, дори суров, но винаги справедлив и винаги честен. Майката е кротка, добра и с нежността си се мъчи да нахрани децата, когато хлябът е малко, и с нежността да ги стопли, когато огнището е студено... Туй ще наследи Яне заедно с бунтовната кръв на земята си: бащината воля и железен характер, бащината безпределна честност и чувство за правда и майчината човечност, майчината способност за гореща мъжка дружба, за безпределна преданост към народа.

Първи стъпки в живота. Младост. Самообразование

Детството на Яне е детството на всички бедняшки деца в тоя граничен тогава град, гдето са свили гнездо хиляди прокудени българи от

Македония. Като всички деца Яне се учи в местното училище, като всички деца гладува и студува и като много от тях напуска — твърде рано — училищната скамейка, за да седне на чирашкия стол. Шест години Яне учи в училище, а седем — обущарския занаят, когато го повикват под знамената. Кюстендилският полк, гдето служи, е пехотен. Яне заминава, изпратен от близки и другари, без все още да знае, че в казармата ще отбие не проста „военна повинност“ към отечеството; там той ще премине боева школа, която ще му бъде от незаменима полза за идните години, години страшни и славни...

Като войник Яне е стегнат, спретнат, дисциплиниран, проявява голямо старание и похват във военните упражнения и бързо усвоява военното изкуство. И когато през 1892 г. се уволнява, навършил 20-годишна възраст, той е „младши унтерофицер“.

Завърнал се в Дупница, Яне става просбописец, първо при вуйчо си, адвоката Спас Харизанов, а после за кратко време работи като държавен чиновник.

Останал без солидно училищно образование, но жаден за наука и знание, Яне Сандански винаги, и особено през шестте години, когато е просбописец, заляга над своето самообразование. Любознателен и упорит, попаднал в средата на културни и прогресивни хора и, както пише Антон Страшимиров,

„надарен с поразително силен интелект", Яне системно работи върху себе си, много бързо наваксва загубеното и се издига до равнището на своите интелигентни другари.

В своите спомени за това време сам Яне отбелязва: „След като свърших училището, заех се с четене на революционни книги. Биографията на Левски ми направи най-силно впечатление. Четох и „Записките" на Захари Стоянов, „Под игото" на Вазов и др. Обичах да чета сетне и по македонското дело."[1]

Книги за четене Яне намира в местното читалище и особено в библиотеката на дружество „Младост". За културно-просветната роля, която дружеството играе в живота на младия Яне, пише Иван Харизанов, негов близък роднина и съидейник: „Това именно дружество (основано през 1891 г. от прогресивни дупнишки младежи) бе истинска школа за младежта на тоя град и особено за младия Сандански, който още от първия ден на неговото основаване игра първостепенна роля. То бе негов университет, който окончателно закръгли духовната му физиономия..."

Въпреки че има на разположение библиотеката на дружеството, Яне с любов подрежда своя домашна библиотека. И това в годи-

[1] Цитатите от Яне Сандански, които читателят ще срещне по-нататък, са взети от мемоарната книга на Л. Милетич — „Движението отсам Вардара".

ните на оскъдица! Дори един бегъл преглед на тази библиотека дава идея за широките обществено-политически и културни интереси, които по онова време вълнуват Сандански. Това са книги върху литературата и изкуството — „Н. В. Гогол — животът и литературната му деятелност“ от А. Н. Аменска, „Лев Толстой като художник и мислител“ от А. Скабичевски, „Ада Негри“ от М. В. Уатсон, „Рафаел — животът и художествената му деятелност“ от С. М. Бролиант и др.; книги по проблемите на възпитанието; книги по обществено-политическите въпроси — „Анархизъм и социализъм“ от Г. Плеханов, „Против парламентаризма“ от С. Сигеле, „Икономически беседи (популярно изложение на политическата икономия)“ от Г. Ив. Фичев и др.; животоописания на революционери — „Гоце Делчев“ от П. К. Яворов, сборникът „Васил Левски“, „Прочутият Филип Тотю“ и др. В библиотеката на Яне е и обемистият труд на д-р Любенов „Общодостъпна книга. Лекар за човеческите болки и лекуването им“. По-късно, когато се включва в македонското революционно движение, Яне ще лекува — по указания на тази книга — и селяни, и четници; и винаги в своята раница ще носи стъклено хаванче и чукче, с чиято помощ ще приготовлява лекарства...

Над самообразованието си Яне заляга и по-късно, като четник и войвода, и през вре-

ме на младотурския режим — до края на живота си. За страстта му към четене разказва активният на времето македонски деец Никола Разлогов: „Яне Сандански обичаше много да чете. Когато идваше у нас в гр. Банско, винаги търсеше нови книги, ако такива бяха доставени в училищната библиотека. Той четеше с любов и почти знаеше наизуст стихотворенията на Ботев, всичко, което по онова време бе написал Вазов, особено романа „Под игото“, знаеше подробно „Записките“ на Захари Стоянов... Но негово политическо евангелие беше книгата на Чернишевски „Какво да се прави?“.“

Интересна е и пощенската картичка на Сандански до Георги Бакалов, написана покъсно, през март 1912 г., от Мелник, която свидетелствува за по-нататъшното разширяване на неговите интереси: „Моля книгоиздателството „Знание“ — пише Яне Сандански — да ми изпрати книгата „Политическа история на Европа от Френската революция до днес“ от проф. Н. И. Кареев — стойността на която, като отида в Солун, ще Ви изпратя... А също сп. „Нова библиотека“ да ми се изпраща редовно... Ще чакам отговора ви. Сандански.“

Най-висш интерес представлява фактът, че Яне е имал като свое „политическо евангелие“ книгата на Чернишевски „Какво да се прави?“, а за образец на поведение нейния

герой Рахметов. Та нали тази забележителна книга бе възпитала цяло поколение най-чисти революционни борци в царска Русия, а по-късно, преведена на много езици, възбуди същия възторг у милиони млади хора по света, които идваха да заменят ветераните, но се нуждаеха от ново знаме и от нови революционни идеали, които тая книга щедро пръскаше от страниците си.

По същото време, когато Яне чете „Какво да се прави?“ и полита с крилете на най-чист революционен идеализъм, един друг български младеж, комуто ще бъде съдено да се издигне до почетния ранг на всенароден вожд и учител, също тъй прекарва безсънни нощи над тая книга и подобно на Рахметов пречиства и калява духа си, възпитава тялото си, разширява знанията си и се готви за революционно поприще, на което ще се отдаде всецяло. Това е младият Георги Димитров.

Начело на „младите“ в Дупница

Горд и смел, предан до себеотрицание на народното дело, чист духом и честен до сурова крайност — ето такъв израства Яне под въздействието на кипящата революционна среда, в която попада, под пречистващата светлина на книгите. Но под влияние главно

на Рахметов от „Какво да се прави?“ Яне постепенно закалява и своя забележителен характер. Характер, който не само ще му помогне да преодолее цяла редица човешки слабости и пороци, не само ще го улесни да преодолява нечовешките трудности и изпитания по-късно като четник и войвода, но и ще го издигне над неговата среда от образовани и смели до безумие мъже.

Между многобройните колоритни черти на Яне е пестеливостта. Отначало тя се корени в семейната оскъдица и полугладното детство. Пестелив и безукорно честен в сметките и материалните си отношения с хората, Яне ще бъде особено пестелив, крайно взискателен, строг и към народната пара́. И в дни, когато касата на организацията е празна, а нуждата от оръжие не търпи никакво отлагане, и в дни, когато постъпленията са добри, дори богати, Яне Сандански ще живее по най-скромен начин, неизменно трапезата му ще се състои от хляб, глава лук и сол, парче сирене или сланина. И нищо повече! Никакъв лукс, нищо, без което може да се мине и което напразно „потрошва“ скъпоценната народна пара́...

„Сандански — пише Антон Страшимиров в своята „Книга за българите“ — разполагаше със стохилядни данъкоплатци, а родителите му един след друг умряха в мизерия, защото той сам скъпеше да купува за

себе си ризи и гащи от революционните суми..."

Опазил се от всеки порок, Яне не пуши, не пие. И само по време на някои устроени от народа гощавки Яне ще разреши на четниците да пийнат по чашка.

Като всеки младеж и Яне не остава без сърдечни увлечения. Момичето е хубаво, скромно, напето. Любовта е взаимна — въздишки, прикрити срещи покрай реката. Майката — стрина Милка, знае всичко, радва се, че синът ѝ ще се задоми, и бащата, като всеки баща, не е чужд на желанието да оженят сина... Но Яне не бърза. Чувствата му към девойката си чисти и силни, но едновременно с тях се пробуждат други чувства, друга любов — любовта към своите поробени български братя от Македония, които продължават да гинат под ятагана на вековния поробител.

И тая любов, по ботевски всеотдайна, ще заглуши другата. Великата, единствената любов на Яне ще останат пушката, острият ятаган и Пирин, гдето ще броди с верни другари до сетния ден на своя борчески живот.

Няколко години преди да потегли към Македония като войвода, Яне активно участвува в обществените борби на Дупница, борбите между „млади" и „стари". Привидно

конфликтът възниква на културно-просветна почва и се води разпалено около местното читалище „Напредък", ръководено от „старите". Но в действителност борбата е класово-политическа и е насочена против тогавашния народняшки режим, предизвикал омразата на целия народ.

„Старите" в Дупница са чорбаджиите начело с кмета на града и народен представител Димитър Радев, по това време и председател на читалището; „младите" са учителите и прогресивната интелигенция в града. В средата на „младите" особено изпъква учителят в с. Рила Иван Димитров (по-голям брат на Станке Димитров) — пламенен оратор, върл противник на народняшкия режим и социалистически агитатор. Начело на „младите" са учителите от Дупница Димо Хаджидимов — още тогава свързан с прогресивното македонско националреволюционно движение, Христо Марков — председател на основаното по-късно младежко дружество „Младост", Никола Златков, Т. Паничеревски, Дим. Павлов, Костадин Златков, Младжов, Братанов и др., всички до един убедени социалисти. На страната на „младите" е и редакторът на кюстендилския в. „Изгрев" Ив. Кепов.

След разгорещени борби „младите", разбрали, че силните на деня не ще ги допуснат до ръководството на читалището „Напредък",

през юни 1897 г. основават отделно просветно дружество, което назовават „Младост". В ръководството влизат все будни и образовани млади хора, чието сърце бие със сърцето на народа. Дружеството урежда сказки, създава своя читалня и библиотека, на която Сандански става библиотекар. По-късно прогресивната интелигенция, открила у него качествата и характера на роден общественик и борец, го избира за председател на дружеството. Разбира се, популярността и престижът му на революционер особено порастват в очите на младите след двукратното му влизане (през 1895 и 1897 г.) като четник в Македония.

Какво е мястото на Яне в борбите по онова време в Дупница, разказва вече споменатият Иван Харизанов: „В тая епоха на шайкаджилък властта бе безсилна да сломи борческия дух на идеалистите... Яне бе един от първите. С дебел бастун в ръце, със спретнати дрехи, подвита бяла яка, с елегантно бежово пардесю, вече като представител на дружеството той олицетворяваше смелостта на младата генерация и заедно с това и интелигентността на тоя слой, който има куража тъй дръзко да подеме борбата против един режим, който минаваше не само за брутален, но и такъв на чорбаджиите."

2. ВСТЪПВАНЕ В МАКЕДОНСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Основаването на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и на Върховния македонски комитет

Както вече отбелязахме, след Берлинския договор Македония и Одринско останаха под турско владичество. Нещо повече. Освободителната война, която разчупи оковите за другите части на България, а след нея Кресненското въстание и разкритото през 1880 г. Охридско съзаклятие влошиха още повече положението на останалото под робство българско население. Поставено при невъзможност да отстоява своите права и освобождение по легални пътища, то издигна знамето на революционната борба. Основа на революционната организация (наречена Български македоно-одрински революционни комитети) се слага през есента на 1893 г. в Солун от Даме Груев, д-р Хр. Татарчев, Петър Попар-

сов, Иван Хаджиниколов, Антон Димитров и Христо Батанджиев. През лятото на 1896 г. пак в Солун се свиква Учредителен конгрес, в който участвуват най-видните ръководители на възникналата организация (освен посочените по-горе още и Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев) и представители на оформилите се вече в Македония революционни окръзи. Според изработения от Гоце Делчев и Гьорче Петров и одобрен от конгреса устав, организацията (вече преименувана Вътрешна македоно-одринска революционна организация) си поставя за цел „да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване чрез революция пълна политическа автономия за тия две области". За да постигне тази цел, организацията „се бори за премахване на шовинистическите пропаганди и национални разпри, които цепят и обезсилват македонското и одринското население в борбата му срещу общия враг". Според устава членове на организацията могат да бъдат не само българи, но и хора от другите народности — гърци, власи, албанци и др., населяващи Македония и Одринско, — „всеки, който не е компрометиран с нещо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава и се задължава да бъде полезен на революционното и освободителното дело". С тези уставни положения Гоце Дел-

чев и Гьорче Петров категорично поставят организацията на интернационална почва и затвърдяват лозунга за автономна Македония, която „да послужи за обединително звено между балканските народи[1].

Преди създаването на Вътрешна революционна организация в Македония и Одринско сред македонската емиграция и българската общественост в освободена България се заражда движение, което се проявява спонтанно, неорганизирано и на събрания и митинги издига искането за освобождение на Македония и Одринско. През 1895 г. в София се свиква конгрес на съществуващите в страната македонски емигрантски дружества. Конгресът избира Върховен комитет с председател изтъкнатия български общественик и патриот Трайко Китанчев. Трайко Китанчев живее с идеята, че е време да се повдигне македонският въпрос и това може да се по-

[1] В своите спомени д-р Хр. Татарчев разказва, че между основателите на организацията дълго се е разисквало върху целта на организацията. „Не можехме да възприемем, казва Татарчев, гледището *прямо присъединение на Македония с България*, защото виждахме, че туй ще срещне големи мъчнотии поради противодействието на великите сили и аспирациите на съседните малки държави на Турция. Минаваше ни през ума, че една автономна Македония сетне би могла по-лесно да се съедини с България, а в краен случай, ако това не се постигне, че ще може да послужи за обединително звено на една федерация на балканските народи".

стигне чрез навлизане на чети от България в Македония и митинги в България, чрез заинтересуване на великите сили. Създаването на Върховния комитет съвпада с кървавите арменски събития в Турция. — Предстои разглеждане на арменския въпрос, защо да не се използва моментът за поставяне и на македонския въпрос? — разсъждава Китанчев. При това той имал уверенията на влиятелни среди, че правителството на д-р Константин Стоилов не ще остане безучастно при едно въстание, макар и предизвикано с чети отвън. Тези разбирания на Китанчев са основно погрешни и той сам разбира това: когато вижда, че с действията си е служил не на македонското освободително движение, а на чужда кауза, той се оттегля. Новите председатели на Върховния комитет — генерал Николаев и след него генерал Цончев, вече съзнателно застават на позициите, че освобождението на Македония ще се постигне не с въстание на населението отвътре (защото то не било способно да стори това), а чрез въоръжената намеса на България и затова македонското движение трябвало да се ръководи от Върховния комитет, който да поддържа връзки с отговорните фактори в България.

На базата кой да ръководи македонското освободително движение — Централният комитет на ВМОРО или Върховният комитет, с какви средства и по какви пътища — в близ-

ките години ще се развие ожесточена борба между привържениците на Върховния комитет, които ще се наричат върховисти, и последователите на ВМОРО, които ще се наричат централисти. Върховистите ще служат на завоевателната политика на Фердинанд и ще групират реакционни елементи, кариеристи и хора, изгубили вяра в силите на вътрешното революционно движение. Централистите ще поемат истинското революционно знаме и безкористно ще се сражават за свободата на поробените братя. Тяхната идеология ще изработят Гоце Делчев, Гьорче Петров, Димо Хаджидимов. След смъртта на Гоце, когато идейната диференциация между двата лагера ще бъде завършена и върховистите ще покажат напълно престъпния си лик, начело на централистите ще застане Яне Сандански.

Яне Сандански не е нито между основателите на Вътрешната революционна организация, нито пък се числи към нейните първи сподвижници. За създаването на ВМОРО отначало той не знае нищо, само дочува, че „се работи за освобождението на Македония". А Македония и поробените родни братя го зоват. Той познава черното турско робство, още като дете е свидетел на бежанската неволя, в паметта му още просветват като светкавици ятаганите на свирепия башибозук. По-късно, едва оцелели и свили гнездо в

Дупница, баща му — някогашният байрактар на чета, през дългите зимни нощи му е разказвал за страданията на поробените братя. за подвизите на прочути войводи, водили юнашки битки против насилниците... И когато Върховният македонски комитет, воден тогава от Трайко Китанчев, започва да подготвя чети за Македония, Яне се включва в две от тях.

А планът за изпращането на тия чети възниква по следния повод:

През 1895 г. правителството на д-р Константин Стоилов, възползувайки се от затрудненията на Турция поради арменските събития, поисква с нота от Турция берати за български владици в Битоля, Дебър, Струмица, Мелник и Кукуш. При това министърът на външните работи Григор Д. Начович заплашва турското правителство, че при отказ големи македонски маси ще преминат от Македония в България, а Върховният македонски комитет ще вдигне въстание в Македония. Но това е фасадата: истинските мотиви на тоя дипломатически натиск и свързаната с него заплаха нямат нищо общо със съдбата на Македония. Двигател на тия действия е Фердинанд, а целта му — да бъде признат от Турция за законен княз на страната.

В един от отрядите, който брои около 200 души с 12 офицери, е и Яне Сандански. Отрядът, определен за Серско, се върти все

около границата, подпалва едно село и без да влиза в сражение, се оттегля в България

Във връзка с нахлуването на тези чети в своите „Хайдушки копнения“ П. К. Яворов, на младини четник и активен деец на македонското революционно движение, твърди, че правителството дало уверения на тогавашния председател на Върховния комитет Трайко Китанчев, че то е готово да обяви война на Турция за освобождението на Македония. В същото време обаче тези чети не били подкрепени с нищо от народняшкото правителство, а при завръщането им в България били залавяни и разформировани.

Безславното завръщане на четите внася голямо разочарование сред всички и особено сред четниците. Самият председател на Върховния комитет Трайко Китанчев, виждайки измамата, устроена му от двореца и Стоиловото правителство, няколко дена след завръщането на четите умира от разрив на сърцето.

През 1897 г. Сандански за втори път влиза като четник в Македония, където при сражение с турския аскер бива ранен. И този път при завръщането му в България не само не е приветствуван като герой, но и бива задържан от полицията със заповед да бъде интерниран. Поради раната му заповедта не била изпълнена.

От собствен опит разбрал пакостната роля

на двореца и неговите оръдия, Яне обръща гръб на върховизма и започва да търси пътя, по който да отдаде своята синовна дан за освобождението на Македония. Този път ще му разкрие не друг, а сам вождът на македонската революция Гоце Делчев.

Дружбата на Сандански
с Никола Малешевски и Димо Хаджидимов

След първите си участия в четническите действия и след първите си разочарования Яне Сандански съзрява като македонски революционер под благотворното влияние на двамина видни дейци — Никола Малешевски и главно Димо Хаджидимов.

Никола Малешевски, бежанец от Македония след освобождението на България, израства като централна фигура на ВМОРО в Дупница. От Никола Малешевски, най-доверения в града човек на Гоце Делчев, Яне научава много. Чрез Малешевски Гоце е изградил двата главни канала за Македония: Малешевско—Струмица и Горна Джумая—Разлог—Серско; чрез него Гоце изпраща оръжие и литература за Македония; чрез него минават четите на ВМОРО, които влизат в Македония и идват оттам за потягане. Силен физически и с железен характер, Никола Малешевски всява респект у върховистите; те

го ненавиждат, проектират да го премахнат, но са безсилни да се справят с него. Малешевски е един от малцината по-видни дейци на ВМОРО, успели да доживеят до преклонна възраст.

Едновременно с другите си отговорни поръчения Малешевски има за задача и да подбира хора за ВМОРО. Зрял човек с набито око, той скоро открива в лицето на своя млад съгражданин Яне Сандански бъдещия надежден македонски революционер: сближава се с него и постепенно го посвещава в тайните на Вътрешната революционна организация.

Дружбата с Никола Малешевски оказва на Яне силно влияние. Този малограмотен земеделец импонира на Яне с природния си ум, със своя такт и желязната си воля, със своята безкористност и безгранична преданост към македонското освободително дело — качества, които по-късно ще блеснат у Яне с още по-голяма сила.

В Дупница, където по онова време има множество интелигентни и прогресивни млади хора, с които Яне дружи и които допринасят за неговото културно и идейно развитие, най-ярката фигура е Димо Хаджидимов. Тогава учител в Дупница, Хаджидимов е вече не само изтъкнат македонски патриот и деец, но и убеден социалист — марксист, последовател на Димитър Благоев. Макар и млад,

Хаджидимов проявява многостранна и пламенна активност в обществените борби, в политическата и идеологическата дейност. Той работи и в учителското движение, където скоро изпъква като идеолог на левицата. През 1898 г. напуска Дупница, за да следва право в Софийския университет. Но раздялата със скъпите на сърцето му другари е кратка: изключен от университета като социалист, той още на първата година се завръща в Дупница. Денем Хаджидимов е учител, а вечер — трибун на многолюдни събрания и деловодител на македонското дружество, чийто подпредседател е Яне Сандански. Рамо до рамо с Яне в назряващите конфликти на движението, Димо Хаджидимов високо оценява своя другар и е истински щастлив, че в негово лице намира прекрасен ученик по сложните проблеми не само на македонското движение, но и на социалистическото революционно движение в страната и света. Един ум, способен като богата почва да погълне здравото семе и да наплоди богат урожай — това е Яне за Димо Хаджидимов и той работи върху него с вдъхновение.

Ала скоро обстоятелствата ги разделят. Димо Хаджидимов, влязъл в очите на властта, през 1901 г. бива уволнен и заминава в Лом. Но и там той ще продължи избрания път. Ще продължи високо да носи социалистическото знаме и да сплотява около него все

нови чисти умове и пламенни сърца, ще държи сказки и речи, ще пише статии и брошури и ще отстоява делото на ВМОРО, ще брани от клеветници, предатели и всякакви подлеци революционните социалистически идеали.

Разбиранията, които Димо Хаджидимов защищава в своите брошури, статии и речи по македонския въпрос, са разбиранията на дейците от ВМОРО, те са и принципните разбирания по това време на Българската социалдемократическа партия, водена от Димитър Благоев. Половин столетие по-късно отношението на Българската комунистическа партия към двете течения в македонското движение ще бъдат подчертано изразени от вожда на българския народ Георги Димитров. В своя политически отчет пред V конгрес на БКП (декември 1948 г.) Георги Димитров по македонския въпрос каза:

„Както е известно, за разрешението на македонския въпрос, който цели десетилетия е бил в центъра на съперничествата и войните на Балканите, се очертаваха два пътя. Единият път беше демократическата революция, която трябваше да доведе до освобождението на Македония от турско иго. По тоя път вървяха Вътрешната македонска революционна организация (Гоце Делчев, Сандански и др.), както и Македонският революционен социалистически съюз (Хаджидимов, Никола Карев и др.). Тия македонски организации се

ползуваха с пълната поддръжка на нашата партия. Много членове на партията бяха активни дейци на македонското революционно движение.

Вторият път беше — буржоазно-националистическият път, а именно освобождението на Македония от турско иго чрез война и нейното присъединяване към една от балканските държави или разделянето ѝ между тях. Нашата партия винаги е била решителен противник на войнствения буржоазен национализъм и се е борила най-енергично срещу плановете на балканските монархии и буржоазно-капиталистическите клики за заробване и разделяне на Македония".

В своите страстно написани брошури Димо Хаджидимов анализира противоречивите интереси на европейските сили към Турция и домогванията на балканските буржоазни режими спрямо Македония, спира се на македонската емиграция, която трябва да играе спомагателна роля в движението, разглежда и обосновава идеята за автономна Македония и говори за Балканска федерация.

Творчески марксист, способен да прилага марксическите си знания върху конкретните проблеми на македонското революционно движение, Димо Хаджидимов по-късно ще ги внедри в програмите на левицата на вътрешното македонско националреволюционно движение.

Тези разбирания изповядва Димо Хаджидимов, когато дружи с Яне Сандански. И те биват жадно поглъщани от Сандански, който ги обсъжда грижливо, пречупва ги и ги усвоява през призмата на своя практичен и организаторски ум. И по-късно, когато стъпва на македонската революционна арена, тези идеи ще съставляват неговата идейна основа.

Макар и преместен в Лом, Димо Хаджидимов продължава своята тясна дружба с Яне. Неговите писма свидетелствуват колко високо той цени и тачи Яне. От Лом Хаджидимов осведомява Сандански за работите на македонското дружество в този град; от София, където отива на учителски конгреси, той му разяснява политическото положение във връзка с македонския въпрос и го осведомява за всяко по-важно събитие.

Но Хаджидимов привлича Яне не само със своята обществено-политическа и идеологическа дейност. През 1903 г. Хаджидимов взема оръжието и заедно с Гоце Делчев и Яворов влиза с чета в Македония. Четата отсяда в Банско, където Гоце свиква няколко събрания с местните ръководители. Оттам Гоце заминава за Солун, за да се срещне с Даме Груев, а Хаджидимов обхожда като агитатор околните села. По-късно Хаджидимов участвува в сражението в с. Баница, при което загива апостолът на македонската революция Гоце Делчев.

От 1904 г. нататък Хаджидимов е другар на всички ръководители в Серския революционен окръг, идеолог на серчани и на цялата левица в македонското националреволюционно движение.

Дружбата на Димо Хаджидимов с Яне Сандански е дълбока, тя трае до смъртта на Яне. А след убийството му Хаджидимов ще напише най-хубавите думи за него, високо ще изрази своята почит към големия македонски революционер и гневното си презрение към неговите палачи.

Запознаване с Гоце Делчев и Гьорче Петров

За Гоце Делчев Яне е слушал много, но случаят го среща с него през 1899 г. Първата им среща става в Дупница, в дома на Яне. За тази среща Яне разказва в спомените си: „През туй време вече бях доста осветлен по работите в Македония, от Малешевски узнах много работи, а, от друга страна, и от Делчева, с когото за пръв път се срещнах през 1899 г. в Дупница в дома ми. Той бе дошъл в Дупница по работа като представител на Вътрешната организация. Веднага разбрах, че Делчев наистина е човек, който изтънко знае организацията и всичко, каквото тя гони."

Гоце Делчев, по това време всепризнат вожд на македонската революция, е роден

през 1872 г. в Кукуш, в будно патриотично семейство. Първо Гоце завършва кукушката българска прогимназия, а по-късно — Солунската българска гимназия. През 1891 г. той постъпва в Софийското юнкерско училище, но само няколко месеца преди да облече офицерския мундир, бива изключен като социалист. Но Гоце не е отчаян: сега той се чувствува свободен да се включи в борба за освобождението на поробената Македония. И тръгва по пътя на своите учители и вдъхновители Левски, Ботев, Каравелов.

Оглавил Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Гоце Делчев издига високо лозунгите за независима македонска държава, за братство с другите балкански народи, за борба против домогванията на балканските дворцови и буржоазни клики и техните агенти в движението. Гоце знае, че гръбнакът на революционното движение са българите, но той издига лозунга за борба на всички поробени народности, населяващи Македония. Неговото политическо верую е изразено с думите: „Аз разбирам света единствено като поле за културно съревнование на народите".

Срещата на Яне с Гоце Делчев изиграва решаваща роля — Яне е окончателно, до смърт спечелен за делото на ВМОРО. Оттук нататък за него Гоце ще бъде звездата, която винаги ще осветлява неговия път.

Същата година Сандански се запознава и с Гьорче Петров.

В лицето на Гьорче Петров по това време Гоце Делчев вижда своя най-верен и най-близък другар. Надарен с трезвен и проницателен ум, голям оратор с железна логика и удивителна енергия, облъхнат от безмерна любов към македонското освободително дело, Гьорче се издига високо над своята среда.

Роден в Прилепско през 1866 г., Гьорче се учи в Прилеп и Битоля, а после и в Солунската българска гимназия. Гьорче довършва ученето си в Пловдив, а после става учител в Щип, където основава революционен комитет. По-късно той учителствува в Скопие и Битоля, където води борба против сръбската и гръцката националистическа пропаганда, неуморно разпалва националното съзнание сред българите. Тук Гьорче написва книгата „Материали по изучаването на Македония", издадена в София, в която с езика на учен обрисува географията, етнографията и фолклора на Македония, говори за българското население, съставляващо голямото мнозинство в различните райони на областта.

Без да е социалист, Гьорче изповядва последователно демократични и прогресивни идеи и заедно с Димо Хаджидимов е идеологът на македонската левица. По-късно той ще вземе участие в Илинденското въстание, а двадесет години по-късно ще загине от ръка-

Гоце Делчев

Гьорче Петров

та на същите убийци, които ще повалят и Яне...

Тънък психолог и наблюдател, Гьорче веднага оценява Сандански, запознава го с целите на борбите и затвърдява у него волята да посвети живота си на македонското дело. В своите спомени Гьорче поставя Яне между първите хора на организацията още преди Сандански да замине със своя чета в Македония.

Начело на македонското дружество „Единство" в Дупница

Основано през 1895 г., дружеството на македонските бежанци в Дупница успява да обедини в редовете си всичко честно и неподкупно. Начело на дружеството са учителят Георги Паничаревски, Димо Хаджидимов — деловодител, и Яне Сандански — подпредседател. През октомври 1900 г., когато Хаджидимов заминава в Лом, бива избрано ново ръководство начело със Сандански. Неговата юначна фигура и заразяваща всеотдайност към делото, душевната му чистота и морална безукорност, трезвата му мисъл и мъжествена смелост са направили впечатление на цялото дупнишко гражданство.

Много и най-разнообразни са факторите, които оформят, и условията, които изсичат ка-

то от гранит образа на този забележителен революционер. Ала навярно между подтиците за революционна дейност в младостта на Яне доверието, с което дупнишката емигрантска маса го избира за свой ръководител, съставлява един от най-важните.

Дал обет пред съвестта си докрай да работи за революционното дело, сега Яне се хвърля в работа с пълни сили. За късо време дупнишкото дружество „Единство" се издига между най-активните бежански дружества в страната. Неговото ръководство не само успява да масовизира редовете на дружеството, но и основава нови дружества из Дупнишко, пласира облигации от „патриотичния заем" и печатния емигрантски орган „Реформи", събира доброволни пожертвования, закупува оръжие, патрони, бомби и дрехи за хайдушките чети, популяризира делото на македонското революционно движение, като урежда вечеринки, сказки, тържества. Това е времето, когато Върховният македонски комитет е поставен в услуга на ВМОРО.

Работят всички от настоятелството на дружеството, ала най-активен, най-всеотдаен е Яне. Той е навсякъде и в основата на всяко начинание, обикаля в дъжд и пек, зиме и лете околните села и разпалва нови огнища на движението, той е и организатор, и оратор на събрания и приобщава за святото дело все нови и нови борци.

Но Яне не забравя повелите на времето: словото трябва да стои наред с пушката. Рамо до рамо с Никола Малешевски Яне упорито създава стрелкови дружества за младежи — бъдещи четници в Македония, участвува във формирането на въоръжени чети за Македония, събира и събира оръжие — то утре ще решава съдбата на революцията.

Кратко време, по-малко от година, Яне оглавява Дупнишкото македонско дружество, но Дупница ще го запомни, а прогресивният дух така ще се вкорени в живота на дружеството, че и по-късно, без Яне, то ще продължи да вее левичарското знаме и като крепост ще отстоява делото на Вътрешната организация.

Първи конфликти с върховистите. „Цончевият комитет".

След смъртта на Трайко Китанчев за председател на Върховния македонски комитет бива избран генерал Николаев. Той застава на становището, че освобождението на Македония ще дойде не чрез вътрешно въстание, вдигнато от Вътрешната организация — тя не била в състояние да стори това, а от българската армия; Вътрешната организация трябвало само да подпомага Върховния комитет, който бил призван да играе ръководната роля...

Тия позиции пораждат барутната атмосфера на конфликт с Вътрешната организация. За да предотврати неизбежното, в началото на 1896 г. от Македония в София пристига Гоце Делчев. Гоце се среща с генерал Николаев и прави всички усилия „да сложи нещата на нозете им", но не успява.

В края на същата година Гоце Делчев и Гьорче Петров, разбрали безсмислието на опитите да се споразумеят с Върховния комитет, в качеството си на задгранични представители на ВМОРО и от нейно име твърдо застъпват позициите на организацията. Следващият Върховен комитет, председател на който през 1897 г. става Христо Станишев, проявява воля за споразумение и се задоволява с ролята да подпомага Вътрешната организация, но е твърде колеблив и бездеен.

В същото време Вътрешната организация изпитва крайна нужда от пари и оръжие. Необходимо е да се търсят нови изтъкнати хора, които да споделят нейните разбирания и да я подпомагат. Такива хора Гоце и Гьорче намират между по-будните офицери, в лицето на поручик Борис Сарафов и неговите другари. Така на Шестия извънреден конгрес на македонските дружества, състоял се през май 1899 г., с подкрепата на Задграничното представителство бива избран нов Върховен комитет в състав: Борис Сарафов, Тома Давидов и Славчо Ковачев.

Сандански, Кръстю Асенов (вдясно)
и Сава Михайлов, 1901 г.

Седмият редовен конгрес на македонските дружества в България, свикан на 30 юли 1900 г., ознаменува нова блестяща победа на ВМОРО. На конгреса присъствуват Гоце Делчев и Гьорче Петров, посрещнати от делегатите с ръкопляскания. С пълно одобрение конгресът приема преработените от Гьорче Петров устав и правилник на организацията в духа на разбиранията на Задграничното представителство. Във връзка с това Гьорче пише: „Аз бях на върха на щастието: това, що исках и проповядвах, виждах осъществено". На седмия конгрес като делегати на Дупнишкото дружество участвуват Никола Малешевски и Яне Сандански. Борис Сарафов бива преизбран.

През „златния" период на съвместна дейност между Върховния македонски комитет и Задграничното представителство на ВМОРО Яне Сандански като ръководител на Дупнишкото дружество „Единство" развива широка организационно-политическа дейност.

Ала за кратко. Вече се трупат на хоризонта оловносивите облаци на братоубийствените борби, подклаждани от династичните амбиции на Фердинанд Кобургготски...

Появата на фаталния Цончев, втория царски генерал в македонското движение, прелиства нова злощастна страница в македон-

ската революционна борба, залива с братска кръв пиринските хайдушки пътеки.

Цончев влиза във Върховния комитет през 1901 г., ловко използувайки временното отсъствие на Борис Сарафов от обществения живот (точно по това време Сарафов е арестуван от българската полиция и обвинен за съучастие в политическо убийство). Отсъствуващият винаги е най-удобният враг и Цончев подсилва позициите си, като разпространява чрез свои привърженици клевети и слухове за (вършени и невършени) злоупотреби и своеволия на Сарафов. В резултат новият състав на Върховния комитет включва амбициозния генерал като подпредседател, но за всички е ясно, че всъщност той е ръководното лице, защото председателят — писателят Стоян Михайловски — в македонското движение е само фигурант.

Маскираната игра на Цончев на приятелство с ВМОРО не продължава дълго. Едва сполучил да заздрави позициите си във Върховния комитет, той нагло преминава в настъпление. Първият акт, който го демаскира в лицето на централистите, това е историята с манлихерите.

Касае се до ония 700—800 пушки-манлихери, които предишният състав на Върховния комитет начело с Борис Сарафов бе закупил и предал (по настояване на Гоце Делчев) за укриване от Дупнишкото македонско друже-

ство, ръководено по това време от Сандански. В тия години, когато движението стъпва на крака, това оръжие е скъпоценен принос за освободителната борба. И Яне взима всички мерки, за да го укрие.

Ала не би. Хитро измамил Гоце в пъклените си намерения, генерал Цончев успява да си възвърне манлихерите. Обратно в ръцете на продажния Върховен комитет се връщат 800 прекрасни пушки, с които, както сам Гьорче Петров пише в спомените си, „после ни биха“... Пак по неговите сведения Сандански и Малешевски са разярени, но когато Гоце Делчев разбира измамата, всичко вече е свършен факт...

3. „АФЕРАТА МИС СТОН"

Организиране на Горноджумайско (Благоевградско) и Разложко

Още в дните, когато в София заседава Осмият извънреден конгрес на македонските дружества, Сандански, в споразумение с Гоце Делчев, се подготвя да замине за Македония със своя чета. Стъкмената чета брои осем души, повечето от които са възпитаници на революционния кръжок, основан от Гоце Делчев в Самоков. От състава на четата проличава желанието на Сандански да се заобиколи с будни хора, на които може всестранно да се разчита. По-късно, като войвода и ръководител на Серския революционен окръг, той ще подбере за свои най-близки сътрудници все ярки личности — публицисти, писатели, пропагандисти, и всички до един смели, ентусиазирани, предани до смърт на македонското освободително дело.

През април 1901 г. четата потегля за пограничните райони на Горноджумайско (Бла-

гоевградско) и Разлог. Пълни три месеца Яне обикаля селата в Горноджумайско и Разложко, за да провери състоянието на организацията. Сандански констатира, че населението в районите отсам Вардара е с очи, „обърнати към България". Върховистките походи през 1895 и 1897 г. въпреки краткотрайния си характер са оставили впечатление, че силата е в България — „каквото дойде, оттам ще дойде"... По време на своя тримесечен престой Сандански усилено призовава населението да се снабдява с оръжие и се готви за самостоятелна революционна борба, като се надява на собствените си сили.

„Пръв път, казва Яне в спомените си, агитирах в смисъл да се постави организацията самостоятелно, да се почувствува населението свободно, като се отстрани от турските власти и властта се съсредоточи по възможност в ръцете на организацията, населението на дело да види малко свобода, да почувствува тая свобода и да я обикне".

Още в тези просто изразени задачи, които Яне очертава при първото си самостоятелно влизане в Македония, се очертава образът на един реалистичен и мъдър политически деец.

Сандански обикаля селата Бистрица, Марлево, Градево, Сърбиново (Брежани), Мечкул, Кресна, Сенокос, Влахи, Ощава, Ораново, Железница, Мощанец и Покровник и на-

всякъде успява да създаде управителни тела на организацията. Банско, което има управително тяло, учредено още на времето от Гоце Делчев, посреща четата най-радушно.

Вътрешната организация пред материални затруднения

Самостоятелният характер на Вътрешната организация, а по-късно и задълбочаващият се разрив с Върховния комитет обричат ВМОРО на голяма материална оскъдица. „Липсата на пари — пише Гьорче Петров — винаги ни е гнетила и ни е спъвала в работата". За да посрещне първите нужди на организацията от оръжие, отначало Гоце събира скромни пожертвования сред офицерите, участвували в четническото нахлуване в Македония през 1895 г., и сред приятели. Тези помощи, без друго твърде оскъдни, скоро пресъхват.

Растящите нужди от оръжие пораждат и идеята да се набавят средства чрез задигане на богати хора — врагове на организацията и чужденци, за чието освобождаване да се иска откуп. В края на деветдесетте години сам Гоце Делчев предприема подобни акции, но те излизат безуспешни.

С напредване на времето въпросът за пари и оръжие се поставя все по-остро. А между

това Гоце и Гьорче са решително против черпенето на средства от правителствени източници, тъй като това ще обвърже организацията, поробеното население ще привикне да чака помощ отвън, а това ще доведе до изгубване независимостта на организацията и — на края — ще се засили подозрението и съперничеството сред другите балкански държави. Отвръщайки лице от българските буржоазни правителства, Задграничното представителство отправя поглед към широката общественост в България: до някое време такава помощ идва (чрез Върховния македонски комитет и неговите дружества в страната) от членски вноски, доброволни пожертвования, облигациите на „патриотичния заем" и др. Но тая помощ секва, щом Върховният комитет минава в ръцете на цончевци.

Откъде и как да се търсят пари? Този въпрос изпъква още по-остро след арестуването на Централния комитет на Вътрешната организация в Солун през януари 1901 г.[1] и след като Върховният комитет на Цончев започва да изпраща свои чети в пограничните райони на Македония.

---

[1] Членовете на ЦК били арестувани вследствие на предателство, извършено от организационен човек, който не можал да издържи инквизициите. Тази така наречена Солунска афера повлякла множество други провали във всички вилаети и нанесла сериозни удари върху организацията.

Въпросът за средствата е обсъждан на няколко съвещания на ВМОРО. На едно от тях, състояло се през лятото на 1901 г. в Кюстендил, на което присъствуват Сандански и Чернопеев, извикани за тая цел от Гоце Делчев, бива предложена идеята да се задигне Фердинанд при някое от пътуванията му до Рилския манастир и се иска откуп за него. Но Гоце решително се противопоставя. На края е взето решение да се търсят средства, но чрез акции във вътрешността.

На връщане за Македония Сандански и Чернопеев[1] отново сериозно обсъждат въпроса за пари. Дори разработват съвместен план за отвличане на пашовия син Сюлейман бей в Горна Джумая, но не успяват да го осъществят.

Акцията

След отхвърляне предложението за пленяване на Фердинанд и провала на плана за от-

---

1 Христо Чернопеев е от плеядата пламенни български революционери, които с оръжие в ръка влизат в Македония, за да се борят за нейното освобождение от турско иго. Роден в Луковитското село Дерманци, Чернопеев като подофицер в Белоградчик е председател на подофицерското дружество за подпомагане на македонското движение. Като кукушки войвода през 1901 г. Чернопеев ръководи първото голямо сражение в Македония, което разнася славата му на храбрец и стратег.

вличане на Сюлейман бей четници на Сандански подхвърлят идеята да се залови някой от протестантските мисионери — американци, чрез които от втората половина на 19 век северноамериканската протестантска църква развива на Балканите усилена дейност.

По това време в Банско се намира американската мисионерка мис Елен Стон, дошла наскоро от Солун да ръководи училище за местни български учителки в протестантските основни училища, които работят под надзора на мисионерската централа в Солун. За мис Стон Сандански казва в спомените си: „Аз изучих и разбрах, че е важна личност. Казах на Чернопеев и той се съгласи да я хванем". Идеята е отлична, но е необходимо да се вземе мнението на местния околийски комитет в Банско, а след това — на Задграничното представителство в София, на което пишат писмо. При разработване на идеята Сандански и Чернопеев решават акцията да се извърши извън града, за да не навлекат беда на банскалии.

И така, в определения ден към Подпряната скала по пътя от Банско за Горна Джумая тръгват Сандански и Чернопеев заедно с четирима хора на организацията от с. Градево, един от с. Покровник и един от с. Бистрица. На втория ден към тях се присъединява Кръстю Асенов, потеглил от България с петима четници.

Никой от новите четници не знае смисъла на тая засада — това изискват законите на конспирацията. На Кръстю Асенов обаче поверяват всичко. Този прекрасен народен син сега е на 24 години и само след две години, в навечерието на Илинденското въстание, ще загине трагично от ръката на върховистите. Ала макар и толкова млад, Кръстю Асенов, родом от бунтовния Сливен и братов син на легендарния Хаджи Димитър, вече е натрупал завиден актив и се ползува с пълното доверие на най-видните дейци на движението: че Кръстю е бил вече прочутият войвода на Кукушко и Ениджевардарско, че се е сражавал с нечувана храброст против турския аскер, без да жали живота си за народното дело...

Когато Кръстю Асенов научава от Яне и Чернопеев за намеренията им, той е потресен, защото носи отговора на Гоце и Гьорче Петров по задържането на мис Стон, а отговорът е отрицателен...

Всички са обхванати от смут. Съдбоносни минути. Трябва ли да останат верни на дисциплината, или да идат на „осъдителен риск", както Гоце окачествява техния замисъл?... Погледите са обърнати към Яне.

— Ще правим това, което сме начертали! — отсича мрачно той и в очите му горят пламъци на желязна решителност. — Ще рискуваме, щом делото иска! Ще рискуваме главите си, които и тъй сме обрекли...

На същото становище е и Чернопеев. За двамата вече и въпрос не може да става за връщане назад в тоя момент, когато само часове ги делят от начертаната акция. При това те помнят решенията на Кюстендилското съвещание, пък и нареждането и на самия Гоце: на всяка цена да се намерят пари за оръжие... Сега Гоце и Гьорче са против, защото се съмняват, че подобна акция ще успее и че дори да успее, ще могат да вземат заслужаващи риска суми. Гьорче се опасява и от международни усложнения... Да, наистина, всички тия рискове съществуват, но нека Гоце и Гьорче подкрепят с доверие десницата им, с риск за главите си те ще успеят, ще успеят за благото на борбата...

Потичат часове в очакване на мисионерския керван. Рано след обед откъм Предела дават уречения знак — вее се бяла забрадка; това е Димитър Захов, който съобщава, че мис Стон се готвела да тръгне от Банско с група свои сътрудници, учителки и ученици.

Към 5 часа след обед на тоя ден (21 август) се появява керванът. Той брои 13 души: мис Елен Стон, младата мисионерка Цилка и нейния съпруг, банскалийката Елена Ушева с малолетния й син, три млади протестантски учителки, трима ученици и двама кираджии. Когато стигат до Подпряната скала, изведнаж

от засадите изскачат дегизираните четници и викат силно на турски език:

— Теслим! Теслим![1]

От нападението са минали само минути, но нападателите бързат да отведат пленниците в гората, защото на Предела има турски караул. Необходимо е да се реши коя жена да вземат за придружителка на мис Стон. Спират се на Катерина Стефанова — Цилка, без да знаят, че тя е в настъпила бременност: Цилка временно придружава мис Стон по общия им път до Горна Джумая; оттам, заедно с мъжа си, тя е имала намерение да се завърне в Албания, гдето и двамата работят в протестантските мисии.

Когато отделят мис Стон и Цилка настрана и ги повеждат нагоре в планината, плач и ридания изпълват поляната. Никой още не знае каква съдба ги очаква, но всички гадаят най-страшното . . .

На поляната остават десетина четници. След някой и друг час „разбойниците" освобождават — за тяхно изумление — останалите 11 пленници, без нищо да им сторят. Веднага след това двама от четниците се преобличат в женски дрехи и другарите им ги подкарват — като арестувани — татък, към Родопите, към помашкото село Бабек. Това е хитрост, скроена от Сандански: щом пома-

[1] Теслим! — тур. Предайте се!

ците видят „арестувани жени“, карани от въоръжени хора, ще съобщят на властта и властта ще реши, че пленените мис Стон и Цилка са отвлечени натам ...

А по това време горе в планината мис Стон и Цилка, възседнали коне, вървят бързо към Симитли, конвоирани от четници, начело с Яне Сандански и Чернопеев. Пленничките все още не знаят какво всъщност е станало с тях ... По време на една кратка почивка мис Стон заговаря за бога и божията любов към хората — може би за да умилостиви „коравите сърца на разбойниците“ ... Но каква е нейната изненада, когато един от тях, при това главатарят, й отвръща с „дълбок благороден глас“:

— Да, ние всинца сме божи чеда ...

Тия думи дълбоко трогват мис Стон. „Аз го погледнах, той здраво вървеше край мене — пише тя, — лунната светлина сияеше над главата му, от която той бе свалил феса си, и в сърцето си аз го нарекох Добрият човек“ ...

На разсъмване групата спира в гората край с. Долна Сушица, Горноджумайско. Четниците стъкмяват за жените колиба от клонки, застилат я с черга, а сами се разполагат встрани за охрана. Поднасят на пленничките храна — разложки деликатес от месо и сланина, натъпкани в свински стомах, наречен от народа „дядо и баба“. Един от четниците сви-

ва букет от горски цветя и им го подарява. „Една китка от диво цвете — пише в спомените си мис Стон, — което ни трогна повече от всичко друго и пробуди в сърцата ни надеждата, че хора, които могат тъй да се грижат за нас, не само да ни снабдяват с нужната храна, но даже и с цветя, не ще да са решили да ни убият.“ Радостта на жените е още по-голяма, когато им поднасят библията, прибрана при претърсване на багажите.

Когато пленничките се нахранват, при тях влизат Сандански, Чернопеев и Кръстю Асенов. Сандански откровено обяснява на жените защо са били пленени.

Огромен товар пада от плещите на двете жени. Пленяването сега им изглежда забавен спектакъл. И двете са слушали много за македонското революционно движение. Българка по кръв, Цилка вече има в сърцето си съчувствие към народното дело; мис Стон, далечна по националност, но чужда по религиозни убеждения на всяко насилие, намира мостове към идеалите на революцията чрез своята почит към саможертвата за другите... Ще мине не много време и двете жени, изпитали „от упор“ душевната и нравствена чистота на революционерите, ще се превърнат в прекрасни агитаторки на македонската революция. Чрез тях светът още веднъж ще узнае истинските идеали на тая мъчителна, кървава всенародна

борба; те ще спечелят за македонската революция много нови почитатели от всички страни на света...

Привечер на тоя ден групата се разделя. Сандански и Чернопеев заедно с трима четници и пленничките прекосяват границата. Сандански върви зле, той си е счупил кост в стъпалото на крака и стиснал челюсти, върви, без да охне. За спиране и не мисли. Мисли първо къде да настани — на сигурно място — жените. Избират къщата на Стоил Мутафчиев в Дупнишкото село Църквище. И едва тогава отскача до Дупница. Но само за ден. Разбрал, че едно „лекарско лечение" ще отнеме цели три месеца, той се връща с болката си тук, гдето го зове дългът...

Минават два месеца, пропадат два опита за установяване връзка с американската протестантска мисия на Балканите, докато с тая деликатна и рискована задача се заема сам Кръстю Асенов.

Трудностите по опазването на пленничките са големи. Сандански трябва да се пази от две страни, защото в играта вече се намесват и върховистите.

Вбесен, че дейците на ВМОРО са пред прага да пожънат несъмнени — материални и морални — изгоди за организацията, Цончев впряга усилията на Върховния комитет, за да

нанесе удар в гърба. И ето, през границата на юг, татък, гдето върховистки шпиони са посочили вероятните скривалища на пленничките, потеглят върховистки чети. Цончев е наредил на своите оръдия — мис Стон трябва да бъде открита на всяка цена! Така той се надява да лиши организацията от очакваната материална подкрепа, да я унизи и дискредитира пред нейните собствени поддръжници. Но напразно.

Пет пълни месеца мис Стон и Цилка живеят сред рискове и опасности. Това са месеци на върховно изпитание за организацията — изпитание на нейната организационна мощ и военна дисциплина, на нейната смелост и изобретателност, на нейната годност да изпълнява най-сложни задачи при най-трудни условия. В тоя смисъл „случаят мис Стон" е един изпит, но и една школа за Вътрешната организация.

Ала петте месеца не минават напразно и за пленничките. Те научават толкова много и толкова интересни неща за хората, за обществените борби и — главно — за революционното движение, колкото никога и никой в обикновения живот не може да им разкрие.

Детето на Цилка се ражда при придвижването към Влахи. Ражда се сред снеговете в една запустяла колиба в планината. Бебето

(момиче) е здраво и пълно. Искрено развълнуван, Сандански пръв честити на майката и се отнася най-съчувствено към нея, взима бебето на ръце и го топли край огъня, пее му и го приспива. Трогателно нежни към майката са и останалите хайдути...

„Аз гледах добре този човек — спомня си по-късно Цилка за Яне. — Той имаше револвер и ужасен ятаган и там беше бебето ми, свито в железните му ръце. Аз се смях и плаках от радост и благодарих богу за нежността, която даде на този човек."

След първия и втория опит да се поведат преговори за откупа, с предаване на писмото се заема сам смелчагата Кръстю Асенов. В края на декември 1901 г. той заминава в Самоков и лично връчва писмото на д-р Хаскел, директор на тамошното американско училище. Д-р Хаскел веднага заминава за Цариград за уреждане на въпроса. Скоро след това американският консул в Цариград Дикенсон пристига в София да води преговори за откупа. За София заминават и Чернопеев с Кръстю Асенов, които носят писмо от мис Стон до Дикенсон. С Дикенсон преговаря Кръстю Асенов. Преговорите се водят в хотел „България", като Чернопеев охранява отвън.

На 10 януари 1902 г. преговорите приключват успешно. Два дена след това — на деве-

тия ден от настаняването на жените във Влахи, в селото пристига с радостната вест сам Кръстю Асенов. Той носи и писмо от руския посланик Бахметиев за мис Стон. Бахметиев съобщава, че като пълномощник на Дикенсон, той постигнал споразумение за освобождението на двете жени срещу 14 500 турски лири: за мястото и начина на предаване на парите и освобождаването на жените д-р Хаус ще се споразумее с представител на четниците.

Във връзка с постигнатото споразумение Сандански, Кръстю Асенов и Спиро Петров заминават за Банско, за да вземат откупа. Десетина четници начело с Андон Кьосето остават при жените. Два дена след пристигането на Сандански в Банско идва комисия — д-р Хаус, драгоманът на американското посолство в Цариград, и Пит, касиерът на американската религиозна мисия в Турция, придружени от 25 души турски войници кавалеристи, които пазят парите.

Предаването на жените става на 9 февруари — 22 дни след приемането на откупа. И сега Яне проявява максимално съобразителност, за да не позволи на турската власт да разкрие мрежата на организацията, като същевременно осигури пълната безопасност на жените. Предаването се възлага на Чернопеев и Андон Кьосето, тъй като Яне, заедно с Кръстю Асенов и Сава Михайлов, придружени от неколцина четници, незабавно замина-

ват, преоблечени като търговци, с парите за София.

По същото време, когато става предаването на пленниците, в София се извършва разпределението на парите. Тук е дошел по най-краткия път и за най-краткото време от вътрешността на Македония сам Гоце, който там с ликуване научава от хора на организацията за успешния завършък на акцията. На съвещанието за разпределяне на паричната сума участвуват Гоце Делчев, Гьорче Петров, Яне Сандански, Кръстю Асенов, Христо Чернопеев, Туше Делииванов, Никола Малешевски, Аргир Манасиев и Ефрем Чуков — все видни хора на ВМОРО. Комисия начело с Гьорче Петров получава поръчението да се грижи за укриването и разходването на парите. По разходването на парите Гьорче пише в спомените си: „Една част беше определена за вътре и се разпредели по окръзите. Повечето пари се похарчиха тука. Никой от прямите участници никакво възнаграждение за себе си не взема и никакви промени в живота им, пълен с лишения, не последва, нито се забеляза. Тези пари тук, в общи черти, много помогнаха за повдигане на организацията." По решение на Задграничното представителство, без знанието на Сандански и Чернопеев, биват изпратени по 5 лири на жената на Чернопеев в с. Дерманци, Луковитско, и на бащата на Сандански в Дупница.

Практическото значение на „аферата мис Стон“ (както европейската преса назовава „дръзката акция“) се състоеше в това, че Вътрешната македоно-одринска революционна организация се снабди с огромна парична сума, и то в момент, когато тя чувствуваше жизнена нужда от оръжие.

Особено важен бе и политическият ефект. Пленяването и задържането на двете американски мисионерки представляваше голям блам за турската власт. Близо шест месеца двете жени, въпреки многобройните войскови и жандармерийски потери, не можаха да бъдат открити. Светът разбра, че това е дело на Вътрешната революционна организация и че турското правителство е безсилно да се справи с нея. Шест месеца на Балканите, в Европа и целия свят се говореше и пишеше за „аферата мис Стон“. Никога дотогава не е била извършвана по-добра и по-широка пропаганда на революционните борби в Македония. И никога дотогава не е била подчертана тъй дебело силата и неуязвимостта на организацията.

Много ценна пропаганда на вътрешното македоно-одринско революционно движение направиха и самите пленници след освобождението им.

4. НАСТЪПЛЕНИЕТО НА ВЪРХОВИСТИТЕ

„Цончевият комитет“ и борбата срещу него

Върховисткият „Цончев комитет“ развива дейност в две посоки: идейна и въоръжена. Както вече видяхме, при избирането му за председател на Върховния комитет Цончев бе дал вид, че е съгласен с позициите на ВМОРО и приема да бъде само неин помощник, „без да се меси във вътрешните й работи“. Обаче твърде скоро след избора Цончев открито се връща на старите идейни позиции на върховизма (че Върховният комитет трябва да ръководи и че населението вътре е неспособно само да вдигне въстание, а това ще сторят чети, изпращани от България, която пък от своя страна в даден момент ще обяви война на Турция и ще освободи Македония). Цончев си поставя за задача чрез изпращани от него чети в турско да нападна — както пише П. К. Яворов — вътрешната организация в крепостта й и прибягва до всички средства, за да съсипе организацията.

Първите „пионери“ на върховизма оттатък границата са ония елементи, които имат лични „основания“ да ненавиждат или да се боят от организацията. Това са на първо място харамиите (разбойниците), които ВМОРО беше осъдила на смърт или държеше под наблюдение, злоупотребителите, неотчелите се и подлежащи на съд селски ръководители — всички, които се чувствуват притеснени или ограничени в егоистичните си попълзновения, всички недоволни, пренебрегнати, неудовлетворени. Те именно ще отворят вратите на „Пиринското царство“ за върховистките чети, повечето от които ще се водят от разни царски офицери.

Какво вършат тези чети вътре в Македония, описва в статията си „Две течения“ в „Революционен лист“ Авиценус (Димо Хаджидимов): „Чрез заробване, малтретиране и предаване работниците на Вътрешната организация на турските власти те възстановяваха авторитета на Върховния комитет; чрез убиване на учители — ръководители... те разчистваха пътя на замислите на българското правителство“. По-късно, разбрал, че с професионални убийци и разбойници не ще може да спечели терен в Македония, Цончев започва да изпраща и чети, начело на които поставя офицери. Такива са капитан Юрдан Стоянов, унтерофицерът М. Лазов и др.

Какви застрашителни размери е взела дей-

ността на Върховния комитет, пише и Яворов: „Борбата ставаше съдбоносна. Върховният комитет почти беше обсебил вече граничните с България райони на съзаклятието. Трябваше прочее да се противодейства най-енергично и да се предотврати една катастрофа може би."

Първите идейни противници на върховизма са Гоце Делчев и Гьорче Петров. Зад тях застават Димо Хаджидимов, П. К. Яворов, Антон Страшимиров, Иван Кепов, Н. Наумов и други прогресивни дейци в страната, писатели и публицисти, които остро разобличават и бичуват върховизма във вестниците „Изгрев", „Дело", „Право" и др. От страна на социалдемократите освен Димо Хаджидимов активно участвуват в борбата против върховизма Димитър Благоев, Никола Харлаков, Никола Габровски, Тодор Петров, А. Горов (псевдоним на Ив. Орманов), Вл. Димитров и др.

При тази обстановка през април 1902 г. Сандански и Кръстю Асенов отново тръгват за Македония. Гоце Делчев им е заръчал да се противопоставят на върховисткото настъпление. За Кръстю Асенов е определена дясната страна на Струма, а за Сандански — лявата, с център Мелнишка околия.

В четата на Сандански влизат Сава Михайлов, Георги Скрижовски, Петър Милев (неврокопски войвода), Андрей Казепов (учител),

Георги Баждаров и др., всички хора с образование.

„Планът беше, казва в спомените си Сандански, да се обяснява на народа целта на организацията... Обяснявахме в какво се различават върховистите от нас. Казахме, че те са хора на двореца, че искат да хванат нишките на организацията, за да могат да си играят с делото... Навеждахме за пример, че от въстанието през 1895 г. се възползува само князът... Говорехме, че въстание може да се прави само ако всички са приготвени, без да се надяват на външни обещания, че трябва първом да се осигурим, че всичкият народ се е приготвил..."

Ето с такива прости, но ясни и убедителни за народа аргументи си служи Сандански, за да докаже правотата на становището, поддържано от Гоце Делчев и от цялата ВМОРО. И народът го разбира и му вярва.

Своята агитация Сандански започва от с. Делвино, Горноджумайско, оттам отива в селата Хърсово и Маралево. В с. Градове по това време се намират върховистките войводи капитан Стоянов с около 20 души и Георги Арнаутина, които устройват засада на Сандански, но той я избягва и се насочва към Разложко. Оттам заедно с банската чета Сандански заминава за Банско, където остава няколко дни. После, придружен от неврокопската чета на Атанас Тешовалията, той

продължава обиколката си и навсякъде печели нови и нови хора за делото на ВМОРО. Навсякъде новите членове на организацията полагат тържествена клетва.

Съвременникът на Яне, Герасим Н. Попов от Банско, разказва в спомените си за една такава клетва в Банско. Четниците биват събрани в една стая, а кандидатите за членове на организацията — в друга, гдето чакат да ги извикат. Ето как Попов описва полагането на клетвата: „Пред една маса виждахме да стои Сандански, застанал прав със сабя в ръка. На гърдите му бяха кръстосани патрондаши и отстрана — револвер. От двете му страни стояха по двама четници с пушка в ръка. На масата бе сложено евангелие, върху което се кръстосваха револвер и кама. Близо до евангелието гореше голяма свещ. Настрани в стаята имаше гости от организацията. Клетвената церемония започна със слово на Яне Сандански. Той се обърна към нас с думите „братя българи“ и накратко изложи положението в Македония и настъпилото време за нейното освобождение. „Убеден съм, каза Яне, че влизайки в организацията, вие ще служите на революционното дело честно и предано като добри българи“.“

След това Сандански започна бавно и отчетливо да чете текста на клетвата, която новите членове наедно повтарят дума по дума. После един след друг те се приближават

до масата и целуват евангелието, камата и револвера. Присъствуващите ги поздравяват, а на края Спиро Петров запява Ботевата „Жив е той, жив е“ . . .

През втората половина на април Сандански заедно с банската чета и четата на Тешовалията продължават за Влахи въпреки съобщението, че там се подвизават върховистки чети. Прехвърляйки връх Елтепе (Вихрен), те се спущат във Влахи и свикват селско събрание: селяните изказват удивлението си, че виждат Сандански — върховистите ги убеждавали, че „той заедно с парите от откупа за мис Стон се развява из Европа“ . . . След няколко дни четите заминават за с. Ошава, а оттам за Сенокос, Кресна, Мечково. Връщайки се от Сенокос, Яне научава, че нататък заминал капитан Стоянов. Яне на два пъти го кани на среща, но върховистът отказва, като настройва селяните срещу Сандански.

Навсякъде, където отива, Сандански изгражда ръководни тела на организацията, състоящи се от председател, касиер и един или двама съветници; членската маса бива разпределена по десетки с десетар, който е длъжен да следи за поведението на поверените му хора, събира членските им вноски, възлага им работа, следи да не вършат кражби, да не пиянствуват, да не блудствуват и да бойкотират турските съдилища.

Постепенно, упорито и търпеливо, с много такт и умение, Сандански полага основите на Вътрешната организация и в Мелнишка околия, която по-късно ще превърне в крепост на Серския революционен окръг.

В Пирина по ония времена живеят множество каракачани — скотовъдци, пръснати навред из планината. Обладаващ тънък усет на организатор, Сандански бързо разбира какво значение ще има за революционната работа привличането на каракачаните. През юли 1902 г. той свиква на събрание каракачаните от влашките села Божово, Шатрите и Лопово и им говори за целите и борбите на Вътрешната организация, обяснява им, че делото е общо.

Измежду каракачаните Сандански скоро ще спечели верни хора, които предано ще служат на организацията, а в няколко села ръководни местни лица ще бъдат власи.

Докато Сандански прави усилия да привлече каракачаните в редовете на организацията, върховистките банди гледат на тях като на обект за грабеж. Това е и поводът за първите въоръжени конфликти на Яне с върховистките чети във вътрешността. През юли и август 1902 г. той на няколко пъти се сражава с четите на Саракинов, Дончо Златков и капитан Стоянов и успява да ги прогони, макар и временно, от терена на Вътрешната организация.

Това са първите схватки, които струват живота на бойци от двете страни, а те са само началото на оная братоубийствена борба, която върховизмът ще предизвика със своето предателско поведение в македонското революционно движение.

Джумайското въстание

След своето стабилизиране „Цончевият комитет" не само говори за скорошно въстание, но и усилено го подготвя. За тази цел още в края на 1901 г. и началото на 1902 г. той започва да изпраща във вътрешността чети начело с офицери, които агитират, че въстанието е предстоящо и че ще бъде подкрепено от България. А тържествата на Шипка по случай 25-годишнината от Освобождението, на което присъствуват руски генерали, те използуват като доказателство, че „зад въстанието ще стои и Русия".

Вътрешната организация, предвиждайки какви катастрофални последици ще има едно неподготвено въстание както за революционното дело, така и за населението, прави всичко възможно да го осуети. „Борбата беше люта, пише в спомените си Хр. Силянов, и я изнесоха на плещите си една фаланга от деятели, които й се отдадоха всецяло и дори с остървление. Те са Яне Сандански Черно-

пеев, Кръстю Асенов, Сава Михайлов, дядо Илия Кърчовалията... Това бяха главно хората, на които се падна тежката задача, ако не да предотвратят инспирираното върховистко въстание, то поне максимално да го ограничат."

На 23 септември 1902 г. въстанието избухва. Тоя ден четници на върховисткия войвода Саев убиват трима спахии в с. Железница. Пристигналият веднага след това аскер започва сражение, след което подпалва селото. Същия ден стават сражения и при селата Сърбиново и Градово, а в края на септември и началото на октомври сражения пламват и на други места.

Последиците от въстанието, наречено Джумайско (тъй като бива вдигнато главно в Горноджумайско), са следните: 15 села в Горноджумайска и Разложка околия са подложени на пожар, изтезания и грабежи; десетки мъже и жени са убити, стотици са изтезавани и над 2 000 души бягат в България, изоставяйки дом и земя...

Мелнишка околия, както и другите погранични райони остават незасегнати от събитията благодарение усилената дейност на Яне Сандански и другарите му Чернопеев, Сава Михайлов, Кръстю Асенов и Славчо Ковачев.

Гоце Делчев ядно проклина авторите на горноджумайската авантюра и се утешава с

едно — че може би горчивият опит ще отрезви заблудените. „Джумайско и Петричко ще спасят останала Македония", цитира П. К. Яворов в „Хайдушки копнения" Гоцевите думи.

Джумайското въстание бива осъдено и от Димитър Благоев в статията му „Македонският въпрос, България и руското правителство", отпечатана в Ленинското сп. „Искра" (№ 45 от 1 август 1903 г.). След като говори със симпатия за ВМОРО, Благоев гневно осъжда върховистката „генералска" организация, която чрез македонското движение иска „да поднесе на княз Фердинанд царската корона".

Първата „сеитба" на Сандански в Серски окръг

След Джумайското въстание престижът на Сандански сред поробеното население порасна твърде много. Неговото предупреждение че върховистите, след като запалят огъня ще избягат, че помощ отвън не бива да с очаква и че кървавият данък ще плати на селението — се бяха оправдали напълно. Се га Яне още по-активно се движи из околи те на Серски окръг — Демирхисарска, Сер ска, Неврокопска, Горноджумайска, Разло ка, Банска, Мелнишка, говори върху поуки

от въстанието, усилено агитира и привлича нови членове на организацията, съставя ръководства, преглежда сметки, урежда спорове и раздава правосъдие, а където престоява за по-дълго време, урежда и вечеринки. И навсякъде народът го приема с отворено сърце.

Село Крушово, където има и гъркомани, благодарение на Сандански става надеждна опора на организацията. От Крушово Сандански отива в серското село Горно Броди, оттам — в село Баница, а после, преоблечен като свещеник — в самия Серес, където престоява четири дни. В Серес той се среща с ръководителите на Серския революционен окръг, говори по дисциплината на четниците и по други злободневни организационни задачи.

За втората среща с ръководителите на Серския революционен окръг, станала през пролетта на 1903 г. в Серес, Лазар Димитров, тогава председател на окръжното ръководство, пише: „Сандански беше преоблечен в калугерски дрехи — расо и калимявка, придружен от един четник с дисаги на рамо. При идването си мина през главната улица, покрай кафенетата, където ние, учителите, и други хора и гърци пиехме кафето си, погледна към нас, усмихна се и си замина без всякакво премеждие.“ При втората среща най-важният от разглежданите въпро-

си е този за доставката на оръжие; за тая цел се замисля създаването на канал от Кавала през Драмско.

От Серес Сандански заедно с четата си наново започва да обхожда — въпреки засилените потери на турския аскер и жандармерия — десетки села в окръга, събира селяните, говори им за революцията и урежда най-различни спорни дела. Той се занимава и с икономически въпроси, учи селяните как да се борят срещу бейове и чорбаджии, как да бойкотират непосилните данъци, говори им за необходимостта от лична хигиена, за чистота в къщи, за морала, против предразсъдъците и пр. и пр.

При тази своя първа революционна сеитба из Серски окръг Яне не се ограничава само с агитация, масовизиране и затягане на организацията, с проверка на организационните сметки и съдебни дела: като истински масовик той намира време да събира селяните на вечеринки, за да се опознаят и повеселят с четата му. Резултатите от тая първа обиколка на Яне ще проличат утре, когато борбата се разгори.

5. СЕРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ ПО ВРЕМЕ НА ИЛИНДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Борба против Солунското решение

В края на 1901 г., след провала в Солун и арестуването членовете на ЦК на Вътрешната организация, до ръководството на новия състав на ЦК се домогва Иван Гарванов (по-рано с Върховния комитет и противник на ВМОРО). В края на 1902 г. Гарванов изпраща писмо до Задграничното представителство (членове на което по това време са Христо Матов и д-р Христо Татарчев) и до окръжните революционни комитети, с което иска мнение дали да се вдигне въстание през пролетта на 1903 г. и кани делегати на общ конгрес в Солун, който да вземе решение по тоя въпрос. През януари 1903 г. писмото бива поставено на обсъждане в София пред множество най-видни дейци на Вътрешната организация — Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Михаил Герджиков, Сава Ми-

хайлов, Борис Сарафов, Славчо Ковачев и др., а също и от задграничните представители. Очертават се две становища: за и против близко въстание. За въстание са задграничните представители и някои други. След 6-часова пламенна и убедителна реч, произнесена от Гьорче Петров, и след обстойното изказване на Гоце Делчев — и двамата категорични противници на прибързано въстание, съвещанието с подавляващо мнозинство решава да се съобщи в Солун, че е против взетото в Солун решение.

Когато получава писмото за въстание, Яне Сандански незабавно събира ръководителите на Мелнишкия район да обсъдят поставения въпрос. Всички се изказват против и в този смисъл Сандански пише писмо в Серес. (Дейците на ВМОРО от Разлог също се обявяват против солунското решение.)

Скоро след изпращане на писмото Сандански се среща с председателя на Серския революционен окръг, Лазар Димитров, участвувал в Солун при вземане на решението и единствен гласувал против. „До късна нощ, спомня си Лазар Димитров, беседвахме със Сандански както по въпроса за решението да се обяви въстание, тъй също и по общи въпроси на революционното дело."

От всичко, което научава, Сандански е потресен. Така въздействува съобщението за въстание и на мнозина други ръководни хо

ра на организацията. Изненадан и огорчен е и Гоце Делчев, който все още се надява на „опомване след Джумайската авантюра". Яворов, по това време придружавал Гоце Делчев в Македония, пише: „Това ни изненада и съкруши — нас, които бяхме воювали против върховистите именно защото искаха масови действия".

Срещата с Гоце Делчев в с. Каракьой

В края на януари и първите дни на февруари 1903 г. Гоце Делчев, в качеството си на „подвижен член на ЦК на ВМОРО", тръгва за преглед на четите в Серския революционен окръг и да даде напътствия за бъдещата работа. В с. Каракьой, Неврокопско, той повиква четите на Неврокопска, Мелнишка, Демирхисарска, Поройска, Драмска и Серска революционни околии — всичко около 70—80 души. В една широка къща с 5—6 стаи, притулени от външни погледи, се събират около 20 войводи и по-лични дейци. Отчитайки състоянието на околиите си, всички войводи изтъкват липсата на достатъчно оръжие. „Имахме в Неврокопско — спомня си Сандански — до 200—300 пушки, в Демирхисарско до 150, в Серско — 150, в Драмско — 100".

Въпроса за солунското решение Гоце по-

ставя за разглеждане в тесен кръг. За това съвещание Яворов пише в дневника си: „29 януари сутринта: събрание — Делчев, Сандански, Гущанов и аз. Окръжното на Централния комитет... Общо решение — да се противопоставим на Централния комитет и да работим чрез систематически терор."

От срещата в Каракьой Яворов ни е оставил твърде живописен портрет на Яне Сандански: „Едра и спретната, почти изящна фигура в прилепнала куртка и панталони от жълтеникав шаяк, с внимателно подредени черни върви върху бели навои. Цяла мрежа каиши кръстосват гърдите му: патрондаши, голям револвер, светла кама и широк ятаган, окачен през рамо като шашка. Наведен до вежди сив каскет и кестенява опълченска брада почти скриват лицето му, сякаш вкаменено под ледения поглед на неголеми оловни очи. Достатъчно е обаче най-слабото вътрешно движение, за да затреперят по страните му безброй едва видими гънки, устремени към тънките изпъкнали устни, които се разтягат с краищата надолу. И един ситнокъдрав смях иде от началото на гърлото му без каква да е зараза за събеседника или някое енергично изражение гръмне издън гърди..."

След съвещанията в Каракьой четите начело с Гоце Делчев и Сандански се изтеглят в Демирхисарско, над селата Крушово и

Участниците в съвещанието над с. Каракьой

Кърчево, при известната пещера Капе. В тая пещера четниците правят учение с употреба на динамит и бомби. Тук именно пристига второ писмо от Солун, в което ЦК кани Гоце, като добре запознат с условията в цялата поробена територия, да вземе лично участие при изработването на плана за общи въстанически действия. Същевременно районите получават отделно окръжно да направят всичко възможно за своята боеготовност.

Въпросът за солунското решение отново бива поставен на обсъждане. Яворов пише: „Ние обсъдихме целия ред нови обстоятелства и останахме на предишното си решение. Гоце трябваше да отиде в Солун за въздействие — разбира се, след като извърши уговорения по-рано атентат".

На 6 февруари 1903 г. четите напускат пещерата и всяка поема своя път. Гоце, начело на три чети — неговата, демирхисарската и местната (драмска) чета, се спуска край р. Струма, за да устрои атентат в Драмско,[1] след което да продължи за Солун, а Сандан-

[1] Гоце Делчев извърши атентат на тунела при р. Ангиста на 18 март. Това бе първата крупна динамитна акция през тая пролет, проведена бляскаво. Към края на март и началото на април Гоце е в Солун, където се среща с Даме Груев: изправен пред свършен факт, Гоце дава съгласие въстание да се вдигне в районите, които са готови с оръжие, какъвто е Битолският революционен окръг, а в другите райони да се проведат четнически действия и терористически акции.

ски повежда своята чета към Мелнишко. За кратко време той обикаля селата Калиманци, Хърсово, Враня и др., а на 21 февруари отива в с. Долни Орман, за да разследва оплакване срещу един чорбаджия. През нощта 500 турски войници обграждат къщата, в която се е настанила четата на Сандански. В спомените си той казва: „Домакинът ни обади, че сме заградени. Събудих момчетата. През едно капиджиче (вътрешна вратичка — б. а.) нарипахме, налягахме на улицата, почнахме престрелки. Зададоха се 20—30 души. Аз изгърмях десетина куршума, ударих юзбашията и други, прекрати се огънят. После ударихме на един куп и си пробихме път. Бяха паднали 18 души турци и юзбашията."

Това е първото сражение в Мелнишка околия от чета на Вътрешната организация.

В началото на март четата, прекосявайки Пирин, тръгва за Разлог. Паднал е дълбок сняг и ужасен студ. „Три пъти се прелюпваха кожите на лицето ни, разказва Сандански, отекли бяхме всички". В Банско Яне лежи болен няколко дена. Тук той решава, че трябва да направи и той „нещо за въстанието". Но няма достатъчно оръжие, затова решава сам да иде в София и сам да набави. Праща част от другарите си в Мелнишко, двама оставя в Разлог, а с двама други — Кипров и Петър Милев, заминава за София, където пристига в началото на април.

Убийството на Гоце Делчев. Солунските атентати

В София Сандански престоява около месец, зает в работа около формирането на чета и набавянето на оръжие. Тук го застига жестоката вест за убийството на Гоце Делчев в сражение с турски аскер при с. Баница.

Гибелта на Гоце Делчев за Яне е тежък, много тежък удар. За него Гоце бе не само идеен наставник, който осветяваше верния революционен път, но и непосредствен боен и политически ръководител на Серския революционен окръг, който отсега щеше да легне изцяло на неговите плещи.

И други тревожни новини пристигат от Македония. Солунските атентати,[1] извършени в края на април 1903 г. от така наречените „гемеджии" — самоотвержени македонски синове, действуващи обаче без организационна връзка с ВМОРО, са предизвикали повсеместни репресии, засилени особено в Серския

[1] Солунските атентати на 28, 29 и 30 април са извършени от млади македонски съзаклятници. Те вдигат във въздуха френския параход „Гвадалквивир", разрушават тръбопровода за светилен газ при Серската гара, вдигат във въздуха „Банк Отоман", взривяват бомби на няколко места в Солун. Атентаторите имат за цел главно да дадат израз на гневния протест на Македония против турското робство. Съзаклятниците действуват сами, без съгласието на ВМОРО.

революционен окръг поради атентата при Ангиста. Голяма част от населението избягало в горите, друго емигрирало в България, а около хиляда души били арестувани, съдени и изпратени в затворите на Драма, Серес, Солун.

Сандански бърза. Формира чета от 30 души, въоръжени с манлихери и бердани. В четата са П. К. Яворов, Никола Наумов — публицист, Димитър Стефанов — адвокат и покъсно задграничен представител на ВМОРО, Любомир Харизанов — журналист, двама прогресивни офицери. Според разказа на Яворов в София било уговорено да се свика конгрес на Серския революционен окръг, който да избере „нелегален окръжен комитет" в състав: Сандански, Яворов, Д. Стефанов, Никола Наумов и още двама.

През май четата тръгва от Самоков (там имало скривалище за оръжие), минава границата и през Разлог поема пряко Пирин за Мелнишко, където ще се свика конгресът.

Конгресът на Серския окръг в „Белемето"

През време на движението си из Мелнишко през май 1903 г. Сандански улавя нишките на една шпионска организация, която имала агенти в някои села на околията. Целта на тази организация е да следи за дви-

жението на Сандански и го предаде на турската власт. Яворов разказва, че положението е „ужасно поради усилените претърсвания и арести". Четата е принудена да сменява бивака „всеки ден или нощ, от усоя в усоя". Въпреки всичко обаче приготовленията за окръжния конгрес, който трябва да обсъди участието на окръга във въстанието, вървят усилено. Хр. Силянов пише: „Деятелите на Серския окръг, останали след смъртта на Делчева под фактическото ръководство на Яне Сандански, също се примириха с мисълта, че трябва и те *да направят нещо* в подкрепа на въстаналите в Битолско."

Поради суровите несгоди и смъртните рискове някои от дружината на Сандански оставят Пирина, за да се върнат в България. По-късно и Яворов напуска Пирина; причина е конфликтът, възникнал между него и Сандански. За този конфликт Яворов пише в „Хайдушки копнения": от някои четници той разбрал, че се говорило нему да се повери „главатарството над овдовялата Делчева чета". От този момент Яворов започва да развива самовнушението, че Сандански го подозира в съперничество и иска да го отдалечи от себе си, за да не му попречи да поеме ръководството на Серски окръг... Все тогава между двамата възниква спор по един твърде съществен въпрос: Яворов предлага да се срещнат и разберат с върховиста ка-

питан Юрдан Стоянов. Сандански, който все още няма становището по този принципен въпрос на Серския конгрес, отказва. У Яворов настъпва охлаждане; натрапчивата мисъл, че коренът на всичко е „подозрението на Сандански", го довежда до решението да напусне четата и да формира своя чета, но за Драмска околия. Въпреки усилията на Яне, който високо цени дружбата на поета-революционер, Яворов още повече задълбочава нещата и на края, изпадайки в болезнена мнителност, въобще се отказва от активна революционно-организаторска дейност и се връща в България.

„Но въпреки тогавашните неприятности — пише Яворов в заключението на „Хайдушки копнения", — въпреки и по-късна „идейна неприязън", Сандански не стана пред мене черен като дявол. Стихийната енергия, гранитната упоритост, невероятната воля на този човек всякога са ме възхищавали. При малко повече самостоятелна мисъл, трезва амбиция и разборни средства той би бил един от най-едрите творци на македонската революция.

Аз така мислех и на връх границата, щепнейки приведено озърнат своето сбогом на Македония."

И тогава, и по-късно вън от всяко съмнение е фактът, че Яворов не успя да разбере и правилно да прецени тоя голям, безукоризнен

и високо талантлив революционер Яне Сандански. За Сандански македонското освободително дело бе всичко — то изпълваше цялото му същество, целия му живот. За Яворов четническата му дейност в Македония бе израз на неговия най-чист патриотизъм, но и нужда на поетичната му натура, жадна за романтика. Яворов сам пише какво го е увлякло в македонското движение: „Отначало ме увличаше само романтизмът на работата, а по-късно — дългът на българин, който гледа обаче да помине с минимален ангажимент, смятайки, че други ще бъдат по-полезни, бидейки в състояние да се отдадат всецяло". Самовнушението на Яворов, че Сандански може би се страхува от него като съперник в Серския революционен окръг, е напълно лишено от основание. Престижът на Сандански вече е толкова голям и неоспорим. Яворов греши и като подценява Яневата „самостоятелна мисъл, трезва амбиция и разборни средства": Сандански се очерта като най-ярък и най-верен последовател на Гоце Делчев и като водач на левицата именно благодарение на своите прекрасни качества на боец, тактик и организатор. Все пак серчани не могат да се сърдят на Яворов за неговите грешки. С биографията на Гоце Делчев, със своите „Хайдушки копнения", с чудно хубавите си стихотворения и статии за Македония Яворов даде значителен принос за

македонското освободително дело. И Сандански винаги с най-голяма топлота ще си спомня за него.

И така въстанието все още е в подготовка, Серският конгрес не се е състоял, но за всеки случай Сандански разделя своята чета на четири групи, които тръгват по селата да събират храна. Яне успява да събере около 60 000 килограма жито, брашно 500—600 оки, захар около 200—300 оки, сирене, 30—40 фаши цървули, лимонтозу, сода, восък, балсами „против умора", „спирт, който освежава", 6 000 оки сухар и др.

Сандански, като пръв приемник на Гоце Делчев, свиква конгреса на Серския революционен окръг през първите дни на септември 1903 г. За място на конгреса избират местността „Белемето" в Пирин, южно от Банско. Делегати за конгреса идват от всички тогавашни околии на окръга — Серска, Мелнишка, Разложка, Неврокопска, Демирхисарска, Драмска.

Конгресът заседава в продължение на три дена под председателството на Димитър Стефанов и — по думите на Сандански — решава „всеки да гледа да направи нещо, каквото може". Решено е също да се взриви демирхисарският мост, а ако може, и да се нападне градът. За тази цел нататък бива

изпратен подпоручик Васил Ангелов с демирхисарската чета. Терористическите акции трябва да започнат на 14 септември.

В подкрепа на въстанието конгресът решава още навсякъде да се прекъснат телеграфните съобщения; в задружни действия четите да нападат и да влизат в сражения с турската войска, като постепенно се оттеглят в Разложко, където да се укрепят и задържат по-дълго. Съгласно препоръката на Задграничното представителство конгресът решава да приеме сформиращите се вече върховистки чети, но при условие да се подчиняват на решенията на Серския революционен комитет.

Въстанически акции в Серския революционен окръг. Единни действия с върховистките чети

Скоро след конгреса на „Белемето" Сандански получава съобщение от Никола Малешевски, че големи върховистки чети се готвят да влязат във вътрешността, за да вземат участие във въстанието.

Пръв пристига с 40 четници поручик Любомир Стоенчев, облякъл офицерската си униформа. Сандански посреща четата под с. Пирин. Стоенчев му съобщава, че заедно с него е минал границата и капитан Юрдан Стоя-

нов, но е останал в Горноджумайско, и че след няколко дни границата ще пресече и генерал Цончев с няколко чети. Стоенчев добавя, че те идват, за да подкрепят въстанието в Серския окръг. От своя страна Сандански съобщава на Стоенчев условията за единодействие. Стоенчев дава съгласието си, но Сандански не се задоволява с това, а иска да се устрои „публичен диспут" пред четниците: на тоя диспут централисти и върховисти да изяснят съществуващите идейни различия помежду им и да се изложат решенията на Серския конгрес.

„Диспутът" наистина е устроен. Двамата войводи застават между четите, наредени в две дълги редици. Пръв пристъпва Сандански:

— Ние водим борба против вас — говори пламенно той, — защото искате да подчините организацията и да я направите оръдие на българския дворец. Вие направихте Джумайското въстание въпреки организацията и с вашите действия придадохте на организацията характер на едно изкуствено движение, което се инспирира от официална България, а не от вътрешността, от самия народ. С това вие дискредитирахте независимия характер на организацията, убивате нейния престиж и оставяте впечатление, че сме оръдие на българската официална държава, и с това пречите на освободителното дело. Ето защо ние се борим против вас . . .

По-нататък Сандански се спира върху решенията на конгреса за партизанските действия, като подчертава дебело, че всички акции трябва да се извършват под ръководството на Вътрешната организация.

В своята реч Стоенчев дава най-категорични уверения, че напълно възприема усвоения от Серския окръжен конгрес план на действие. На края Стоенчев заявява, че се движи от най-чистосърдечни подбуди с единствено желание да бъде полезен на делото.

Срещата с втория върховистки войвода капитан Юрдан Стоянов става на Пирин, в местността Ливадката. Капитан Стоянов е придружен от Дончо Златков и четирима войводи — офицери, чиито чети наброяват около 150 души. На срещата Сандански е дошъл с Димитър Стефанов, Александър Радославов и около 30 свои четници. В спомените си четникът върховист Г. Ив. Белев пише: „Наближихме ги хората на Сандански и спряхме на 20—30 крачки от тях. Пръв Юрдан Стоянов излезе напред от нашата редица, доближи до Сандански, подаде му ръка и го поздрави. Веднага двамата довчерашни врагове се прегърнаха и целунаха. Техния пример последвахме всички при громко и радостно „Ура! Ура!““

Срещата с генерал Цончев и неговите чети става при връх Тумба на „Гръцката поляна“.

Ето как същият Г. Ив. Белев описва тая среща:

„Генерал Цончев, полковник Янков, другарите им, ние — всички повече от 400 души „върховисти", в пълен боеви снаряд, всеки с манлихера през рамо, с по 200—300 патрона, с по една-две бомби и динамит в раницата, станахме, сгъстихме се и начело с генерала радостно очаквахме водача на отсамвардарската Вътрешна революционна организация. Моментът бе тържествен, величествен, славен. Месецът, звездите, всичко на „Гръцката поляна" с трепет и затаен дъх очакваше нещо небивало, нещо велико, славно! И ето, „вътрешните" не бяха наближили още 20—30 крачки до нас и генерал Цончев се отдели от нашата група, пристъпи към Сандански и развълнуван, с висок глас каза: „Сандански! В България, при мирно време, бяхме може би врагове, сега в поробена Македония, на връх Пирин-планина, аз ви подавам моята братска, другарска ръка. Приемете я за благото на Македония!" И генералът подаде ръка, прегърна и целуна Сандански, после — Д. Стефанов и другарите му. И в тайнствената тая полунощна тишина радостното, громко „ура" се изтръгна из стотици юнашки гърла . . ."

Така събрани, четите на вътрешните и на върховистите наброяват около 750 души. На 5 септември те се озовават при езерата над

Брезница, Неврокопско, където биват разпределени по райони: Сандански заминава за Мелнишко, като с него тръгват капитан Юрдан Стоянов, Дончо Златков, Петър Дървингов, Г. Ив. Белев и др.; генерал Цончев и полковник Янков заедно с Димитър Стефанов и Симеон Витанов тръгват за Разлог; петричкият войвода Михаил Чаков заедно със Стоян Мълчанков, Димитър Атанасов и др. заминават за Неврокопско.

И така четите за действие са разпределени, довчерашните воюващи лагери днес представляват единна сила срещу поробителя. Сандански отначало е изпълнен с подозрение, но скоро тая чиста, безпределно честна и предана на движението душа ще преодолее всички съмнения и ще застави сърцето си искрено да приеме, а ръката — братски да стисне подадената десница. Защото за тоя легендарен народен син най-важно е народното дело, а щом нещо е полезно за неговата победа, тогава то е добро . . .

Ала за хората от другия лагер тоя период на единодействие е кратък: твърде скоро те ще забравят честните десници, които са стискали под небето на Пирина, и ще стрелят срещу тия гърди, които са притискали до гърдите си.

В подкрепа на Илинденското въстание в Серския революционен окръг биват извър-

шени редица сражения, саботажни акции, нападения, атентати, които привличат в тоя район на поробена Македония многохилядна турска войска и жандармерия.

Първото сражение, дадено от силите на Сандански и капитан Юрдан Стоянов, става при оброчището „Св. Троица“ край Мелник, преди още срещата между Яне и генерал Цончев. При това сражение, минало при голямо ожесточение, обединената чета дава шестима убити, а турският аскер — над осемдесет.

На другия ден след сражението един куриер, цял облян в пот, донася писмо на Сандански. Писмото е от генерал Цончев, който съобщава, че са обсадени от войската край с. Пирин, и моли за помощ. Четниците, на брой повече от 400 души, незабавно потеглят. След 5—6 часа усилен марш четата открива огън в тил на аскера и го пръсва с мощно „ура“.

За това сражение Михаил Чаков си спомня: „След като се събрахме с Цончев, последният не можеше да намери думи да изкаже благодарността си и лично призна, че избиването на всички било сигурно без нашата помощ . . .“

По нареждане на Сандански войводите Спиро Петров, Кочо Настев и подвойводата Христо Сираков с около 24 четници и 32 души селска милиция веднага заминават за

Разложко да пренесат от тамошните организационни складове оръжие и взривни материали, необходими за акциите в Мелнишко.

На връщане обаче ги съглежда аскер. В сражението, което трае до вечерта, геройски загиват войводата Спиро Петров и четирима души от неговата чета, както и 5—6 души от четата на Настев. От аскера биват убити около сто души. (Когато загинал Спиро, турците помислили, че са убили Сандански, и веднага съобщили това в Горна Джумая, където навсякъде залепили обявления.)

Кръвопролитни са и акциите в Неврокопско. Там четите на Михаил Чаков и Мълчанков обсаждат казармата на с. Обидим и училището — превърнато в казарма, и в полунощ атакуват. Изненадан, врагът дава големи жертви, докато от четниците не пада нито един.

На сутринта двете чети се изтеглят над селото, като част от тях устройва засада на пътя, а другата навлиза в гората. След обед на шосето се задава войска. Попаднали на засадата, много от аскера падат убити, а други скачат от конете и побягват към гората. Но там ги посреща с огън другата група, която доразбива аскера. Освен оръжие четниците заловят и седем коня с провизии.

Претърпели жестоко поражение в открития бой с четниците, турците решават да отмъстят — както това правеха цели пет века с

поробения народ — на невинното население. Усещайки опасността, населението на Обидим, а след това и на съседното село Кремен напускат домовете си и нарамили по малко храна и покъщнина, побягват в планината. Долу селата пламват като факли. Още същата нощ войводите Чаков и Мълчанков повеждат населението към Банско, а оттам — към границата. Така към хилядите бежанци от поробена Македония, намерили убежище оттатък границата, се присъединяват нови хиляди мъже и жени, деца и старци...

Кръвопролитни са сраженията и в Серска околия. Там четите на Николиев и Динката водят две големи сражения — при селата Горно Фрещани и Мертаново, при които с малко жертви от своя страна успяват да нанесат тежко поражение на аскера. И тук турците насочват своята мъст срещу невинното население: село Фрещани бива опожарено, срещу населението се плисва вълна на жестоки насилия.

Съгласно споразумението със Сандански други върховистки чети водят сражения и в останалите околии — Драмска, Демирхисарска и Горноджумайска.

От всички райони в Серския революционен окръг най-добре подготвена, сравнително добре снабдена с оръжие и взривни материали, е Разложка околия. Тук са съсредоточени и по-големи въстанически сили, водени от ге-

нерал Цончев, полковник Янков, Димитър Стефанов, Симеон Витанов и др. Тук пристига и една чета от 300 души, предвождана от майор Шишков, изпратена от Задграничното представителство и съставена главно от бежанци из Разложкия край. След нея пристига втора чета от 50 души, водена от Владимир Каназирев. Така общо наличната въоръжена сила в този район наброява около 1 000 бойци.

Въпреки решението на Серския конгрес четническите акции да се вършат далече от българските населени места, генерал Цончев решава да се нападне гр. Мехомия (Разлог). Според изработения от него план генерал Цончев трябвало да се установи в Пирина с главните си сили и оттам да направлява нападението. Но вместо това Цончев се премества в полите на Рила: това, по думите на Лазар Томов, е основната грешка, поради която такива многобройни сили не успяват да се разгърнат, а това води до поражение.

Наистина четниците се сражават ожесточено, но те не могат да поправят грешката на командуването. Войската и башибозукът, освирепели и превъзхождащи числено, палят къщи и избиват безпощадно мирното население...

В Разложко стават и други сражения, но водени от хора на ВМОРО, при които турците понасят тежко поражение. И тук те на-

сочват острието на своята мъст към невинния народ. Особено големи жертви дава населението на с. Белица.

Така приключват действията в Серския революционен окръг в подкрепа на Илинденското въстание, които действия привличат тук 20 000-на армия, подпомагана от жандармерия и многоброен башибозук. Неспособни да нанесат удар върху въоръжените чети, и в тоя окръг, както в останалите въстанали райони на поробена Македония, турската власт и особено башибозукът извършват масови зверства и насилия: опожарени са 10 села, изклани са 290 невинни хора, прокудени са от родните им домове повече от 5 700 българи, които поемат пътя на бежанските неволи . . .

Ето такъв за Серския окръг е резултатът от едно въстание, несъзряло чрез дългогодишна, търпелива и всеотдайна работа отвътре, както това смяташе за жизнено необходимо Вътрешната революционна организация.

(Илинденското въстание избухва на 2 август 1903 г. и продължава до средата на ноември с. г. Първото му огнище е Битолският революционен окръг. В главния щаб на въстанието влизат Даме Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев. Въстанието се раз-

гаря и обхваща цяла Македония и Одринско. В ръцете на четите и въстаниците падат село след село. Така напр. Буфският район между Лерин и Битоля, обхващащ 25 села, от 20 юли до 16 август е в пълно владение на въстаниците. Въстаниците завладяват и Селичка планина (Западно Мориовско), целия Гяватски, Битолски, Демирхисарски район и т. н.

Въстаниците успяват да превземат и три града — Клисура, Невеска и Крушево. Крушево, свободен десет дни, се управлява от временно народно правителство, като свободна автономна република.

През време на въстанието в Битолския вилает, което трае три месеца и половина, стават 150 сражения с аскера и башибозука, в които загиват 746 въстаника.

Въстанието в Одринско, което избухна на 19 август срещу Преображение (поради което се нарича Преображенско въстание), се ръководи от главно боево тяло в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и капитан Стамо Икономов. Въстанието обхваща Малкотърновски район (с Лозенградско и Бунархисарско), Одрински, Свиленградски, Дедеагачки (с Гюмюрджинско) и Ахъчелебийски район (със Сеченско). Освободени са много села, както и крайморските градчета Царево (Мичурин) и Ахтопол, развя знаме Странджанската комуна.

В Илинденското въстание се включват, макар и не чрез въстания, но с активни бойни действия и останалите революционни окръзи — Серски, Солунски, Струмишки, Скопски, където пламват множество сражения между четите и аскера, късат се телеграфни жици, повреждат се железопътни линии и мостове, вършат се атентати . . .

По време на въстанието в Македония и Одринско общо стават 239 сражения, в които загиват 994 четника и въстаника; извършени са 14 динамитни атентата. За да потуши въстанието, турската власт извърши големи зверства: опожари изцяло или отчасти 201 села, изпепели 12 400 къщи, изби, изкла и живи изгори 4 694 българи — жени, деца, мъже, старци. Подгонени от жестоките изстъпления, повече от 30 000 души напуснаха родния край и избягаха оттатък границата, в свободните предели на България.)

6. СЪВЕЩАНИЯТА В ЗАДГРАНИЧНОТО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО. ДИРЕКТИВАТА И УПЪТВАНИЯТА

След разгрома на въстанието в края на 1903 г. четите започват да се прибират в България. София бива изпълнена с четници и войводи, които се движат в най-разнообразно облекло — с пелерини и арнаутски потури, с джепкени, червени пояси и сребърни кьостеци.

В София е и Сандански, обиколен от най-близките си другари — Таската Серски, Стою Хаджиев, Петър Милев, Мицо Врански, Гоше Моаджирчето, Петър Говедарчето, Гьоше Врански и др. За разлика от пъстрите носии на другите четници хората на Яне са облечени в скромни граждански дрехи. С групата на Сандански се движи и Христо Чернопеев със своите четници.

Първоначално македонските дейци се събират на отделни групи и в частни разговори разменят мисли по отминалите кървави събития.

„Имаше една неизбежна тема, по която се говореше винаги с ироничен или саркастичен тон — за върховизма — пише Хр. Силянов в своите спомени. — Съвместното действие през есента в Пирина не беше никак смекчило миналите омрази, нито заличило идейните различия. Наопаки, в тази среда сега бе още по-затвърдено убеждението, че върховизмът докара Илинденското въстание и трябва на всяка цена да се изкорени, за да се предотвратят нови нещастия за народа и организацията. Долавяха се и ноти на неприязън и спрямо ония вътрешни, които решиха и направиха въстанието в Битолския окръг."

През зимата разискванията се пренасят в Задграничното представителство и продължават няколко седмици. В тях участвуват всички по-видни дейци на Вътрешната организация, които тогава се намират в София: от Серския революционен окръг — Яне Сандански, Д. Стефанов, Стою Хаджиев, Таската Серски, Петър Милев, Георги Баждаров и др.; от Струмишкия — Хр. Чернопеев, Александър Китанов, Никола Жеков, Мануш Георгиев; от Солунския — Сава Михайлов, Аргир Манасиев, Добри Даскалов, Пешо Самарджиев; от Битолския — Борис Сарафов, Пандо Кляшев, Васил Чекаларов, Георги п. Христов, Лазар Димитров, Смиле Войдамов и др.; от Скопския — Никола Пушкаров, Мише Развигоров, Дим. Мирасчиев, Славчо Кова-

чев и др.; от Одринския — Михаил Герджиков, Ст. Икономов, Кръстю Българията и др. Тук са и задграничните представители Христо Матов и д-р Христо Татарчев. Гьорче Петров, Даме Груев и Пере Тошев по това време са в Македония.

Съвещанията нямат официален характер и решенията им не са задължителни за цялата организация — касае се да се изяснят отделните мнения по въпросите, които вълнуват всички.

На съвещанието всички са съгласни, че по време на въстанието народът и четниците са проявили нечуван героизъм, че въстанието е най-крупното събитие и съставлява величава епопея на македонското население в борбата му за национално, политическо и социално освобождение, че въпреки всичко то извоюва един огромен морален и революционен капитал за движението.

Но въпреки героизма и жертвите въстанието не даде реални придобивки за населението. Неподготвено добре, несъобразено с международната обстановка, то бе смазано безмилостно, без да намери каквато и да е външна подкрепа. Вместо придобивки въстанието донесе разрушения, пепелища, неописуеми страдания, голям брой човешки жертви, разбиване на организацията. Плюс всичко това след въстанието в Македония започнаха да нахлуват сръбски и гръцки ациона-

листични въоръжени банди; използувайки тежкото положение на българското население, те се опитваха с терор и подкупи да го денационализират и разстроят морално и политически. Организацията бе изправена пред сериозно изпитание.

А що се касае до намесата на великите сили, за които говореха върховистите, тя се ограничи с Мюрщегските реформи, които оставиха непокътната териториалната цялост на Турция, с нищо не ограничиха кървавата турска тирания и с нищо не подобриха положението на поробеното население в Македония и Одринско. Мюрщегските реформи бяха изработени в гр. Мюргщег, Австрия, на срещата между императорите на Русия и Австро-Унгария. По силата на тези реформи трите македонски вилаета — Солунският, Битолският и Скопският, се поставяха под управлението на главен инспектор, за какъвто бе назначен Хилми паша, с двама цивилни агенти помощници, по един от страна на Русия и Австро-Унгария. Жандармерията в тия вилаети се слагаше под управлението на генерал от чужда народност с аташирани към него военни лица на великите сили, които имаха задачата да я реорганизират. Трите вилаета се разделяха на 5 сектора с по 4—5 европейски офицери във всеки от тях. В някои от държавните учреждения се предвиждаше участието и на християни. Реформите

предвиждаха и задължение на турското правителство да отпусне суми за завръщане на бежанците, за подпомагане на пострадалите, за възстановяване на изгорелите селища. Реформите не засягаха Одринско, макар че то взе еднакво участие във въстанието.

Всички тези констатации са в основата на критиката, отправена на съвещанията в София, срещу привържениците на въстанието. Нападките са насочени главно срещу Хр. Матов и д-р Хр. Татарчев. Най-остри в критиката са Яне Сандански, Чернопеев, Д. Стефанов, Д. Мирасчиев. Становището на привържениците на Илинденското въстание застъпва Христо Матов — идеолог на очертаващата се вече десница във Вътрешната организация.

Сандански и другарите му критикуват и Задграничното представителство, че е улеснило Солунското решение за въстание.

Застъпваните от Матов позиции са сходни с позициите на върховистите. По-късно това течение ще замести върховистката организация, когато последната слезе от сцената на македонските борби, и матовци ще бъдат наричани вътрешни върховисти.

Относно бъдещата дейност на организацията, становището на матовци е да се търси помощ от България, да се разчита на вели-

ките сили, да се действува чрез четнически набези, да се води тясно националистическа политика по отношение на небългарските националности.

На другия полюс стоят Сандански и другарите му. Основните моменти в техните разбирания за бъдещата дейност на организацията са изложени в известната „Директива за бъдещата дейност на организацията“ и в „Упътванията“ към нея, изработени след приключване на съвещанията по инициатива на ръководителите на Серския революционен окръг от Димо Хаджидимов и Дим. Мирасчиев и разпратени към средата на 1904 г. из революционните окръзи. В тях се дават насоките в идеологията на левицата, начело на която вече застава Яне Сандански.

За да не се повтори историята с Илинденското въстание, Директивата иска в бъдеще въстанието „да се диктува главно от вътрешните условия на организационния развой“. Организацията не ще изключва терористическите действия, но тях ще върши „било, за да прояви своята мощ, било, за да тури връзка между миналото и предстоящото, било, най-после, за да калява работниците в революционната борба“; да се поведе агитация сред населението, че никоя държава не ще дойде да го освободи, а да се обляга на своите собствени сили, като помни, „че свободата не се дава по милост, а се извоюва с оръжие

в ръка и че толкова по-близо е тя, колкото по-голяма сила представлява то". По този път „населението се подготвя само да поеме съдбините си след едно освобождение: не е свободен оня народ, който има само писани правдини — последните бързо се потъпкват и се заместват с произволи на народни угнетители..." Що се отнася до другите националности, организацията не само не трябва да ги отбягва, но и да се стреми „да обеме недоволните от съществуващия режим елементи и от другите — освен българската — националности, населяващи организационната територия". Центърът на тежестта в организацията да се пренесе върху масата: четите да се явяват като инструктори и инспектори, а не да бъдат „всьо и вся".

В „Упътванията" особено място заема идеята за Балканска федерация. Тя „трябва да легне в основите на сближението и дотолкова да се усили, щото да се наложи на съседите като единствен изход за спасението на всички. Македония и Одринско като самостоен член в тази федерация ще послужи като център на съприкосновение интересите на всички членове на федерацията".

След съвещанията в Задграничното представителство идейната диференциация в средата на вътрешните дейци вече е ясно очертана[1].

[1] Гьорче Петров смята, че в разногласията, появили се в тези съвещания, се корени разцеплението на ор-

Скоро повечето от участниците в тези разисквания ще започнат да се завръщат в Македония, всеки със своите разбирания, които ще пренесе в работата на своя район.

През време на съвещанията в София Сандански е загрижен за въоръжаването на Серския окръг. И още преди да се върне в Македония, двамата с Чернопеев отиват в Дупница. Тук те потягат своите чети, укрепват снабдяването и изпращането във вътрешността на оръжие и на литература, част от която ще вземат със себе си.

Първи се завръщат Сандански — в Мелнишко, и Чернопеев — в Струмишко. Повече от 70 са четниците на Сандански. Веднага след неговата поява в Мелнишко турските власти пращат всичката войска, находяща се в Неврокоп (около хиляда души), да го преследва.

Открива се нова страница от революционната борба.

ганизацията: неговото мнение за оформилата се тогава десница, водена от Матов и Татарчев, е, че „всички тия хора са без идеал, изстискани лимони, безжизнени".

7. ОБНОВЯВАНЕ НА РЪКОВОДНИЯ КАДЪР

След Илинденското въстание дейността на ВМОРО се развива главно в две посоки: ликвидиране на тежките последици от въстанието и възстановяване на организационната мрежа, и второ — подготовка на общ конгрес, който най-задълбочено да прецени резултатите от извършеното и да начертае пътищата за бъдещата дейност. Трудни задачи, за чието изпълнение са нужни не само смели и дълбоко предани на делото хора, но и хора културни, проникнати от прогресивните идеи на левицата.

Затова Сандански се заема сърцато, със свойствената му упоритост, да стори всичко възможно, за да привлече в окръга подходящ ръководен кадър.

На времето, когато Гоце Делчев ръководеше Серския революционен окръг, тук действуваха подбрани от него интелигентни, подготвени, изпитани околийски войводи. Сега някои от тях са избити, други са напуснали

окръга. Някои от подходящите хора Сандански сам е канил или ще покани, други са слушали за неговите подвизи и за прогресивните му разбирания и сами ще го потърсят (каквито са Чудомир Кантарджиев, Александър Буйнов, Тодор Паница), трети (като Стою Хаджиев и Таската Серски) той ще завари на боен пост в окръга.

Ръководният кадър в Серския революционен окръг не е неизменен през целия революционен период след Илинденското въстание: някои от хората остават през целия период, други напускат окръга или загиват. Едно ядро обаче от ръководни хора, макар и влезли в ръководството на окръга през различно време, остават неразделни и верни до смърт другари на Сандански. Те остават неразделни не само през революционния период, но и през целия младотурски режим и след това, до убийството на Сандански, а десет години по-късно всички до един ще паднат от същата престъпна ръка, която ще посегне и на Яне. Тези хора са Стою Хаджиев, Георги Скрижовски, Таската Серски, Тодор Паница, Чудомир Кантарджиев и Александър Буйнов, които съставляват идейното и бойно ръководство на историческия Серски революционен окръг по времето на Сандански.

Стою Хаджиев, роден през 1879 г. в мелнишкото село Голешево, първоначално е учител, а през 1900—1901 г. е секретар и войвода на Демирхисарската око-

лийска чета. През 1901 г. влиза в четата на Сандански и се сражава рамо до рамо с него и преди Джумайското въстание, и по време на Илинден. По време на младотурския преврат Стою заедно със Сандански участвува в щурмуването на Цариград, а по-късно бива избран (заедно с Ал. Буйнов) като кандидат на Народната федеративна партия в турския парламент. Стою Хаджиев пада убит от фашистка ръка през 1924 г. по време на поголовната сеч на серчани и другите прогресивни македонски дейци.

Георги Скрижовски, роден през 1882 г. в село Скрижово, Зиляховска околия, е син на пъдар. Завършил Серското педагогическо училище, Скрижовски става учител (на млади и ограмотява стари) в Демирхисарско. Искрено свързан с революционното движение, високо интелигентен, изключително хладнокръвен и смел, но иначе тих и безкрайно човечен, Скрижовски скоро бива оценен от Гоце Делчев, който го назначава за околийски войвода на Драмско. През 1902 г. Скрижовски се включва в четата на Сандански и разпалено агитира против върховистката пропаганда. Участвувал в Илинденското въстание, по-късно Скрижовски бива назначен за войвода на Разложка околия, където разгръща с пълна сила своя талант на агитатор, организатор и боец. След световната война Скрижовски става член на БКП. Загива през 1925 г. от ръката на фашистките бандити.

Таската Серски, роден през 1876 г. в Мелнишкото село Враня, е син на учител и сам става учител след завършване на Серското педагогическо училище. Въпреки усилията на върховистите да го привлекат на своя страна, той възприема и последователно отстоява възгледите на лявото крило в революционното движение. Първо става четник при Гоце Делчев, а след това е най-близък другар на Сандански. През 1904 г. бива избран за войвода на важната Серска околия, а след това е избран и за член на Окръжния комитет.

В Серска околия той развива огромна организаторска, агитаторска и бойна дейност не само сред българите, но и сред гъркомани и цигани, много от които той успява да спечели за революционното дело. Смъртта си намира скоро след деветоюнския преврат през 1923 г. от ръката на неизвестни наемни убийци, които го отравят.

Чудомир Кантарджиев, роден през 1883 г. в Сливен в семейството на беден занаятчия. Брат на един от първите социалисти в Сливен и слушател на пламенните речи, които по това време произнася в тоя град Георги Кирков, Чудомир Кантарджиев още от ранни години обиква социалистическото движение. Студент в Юридическия факултет, през 1904 г. Чудомир последва примера на своя другар и съгражданин Кръстю Асенов, напуска университета и посвещава силите си на революционното движение в Серския окръг, при Сандански, за когото той е слушал истински легенди. Блестящ интелект и пламенен патриот, човек високо нравствен, с голяма култура и голямо сърце, упорит и волеви, Кантарджиев през 1905 г. става член на Окръжния революционен комитет. Неуморната просветна, организаторска и агитационна дейност му спечелва сред народа името „министър на просветата". Смъртта си намира през 1924 г. в Пловдив от ръката на наемни фашистки убийци.

Тодор Паница, роден през 1879 г. в Оряхово в учителско семейство. Останал отрано сирак, Тодор бива прибран от богатия си чичо във Варна, където завършва гимназия. Още като юноша той проявява ония качества — невероятна смелост, челичен характер, бистър ум и мълниеносна съобразителност, — които по-късно ще го превърнат в един от най-страшните врагове на върховисти и всякакви други предатели в македонското революционно движение. Отзивчив по природа, пламенен патриот и борец, Паница скоро се откликва на мъките на поробеното българско населе-

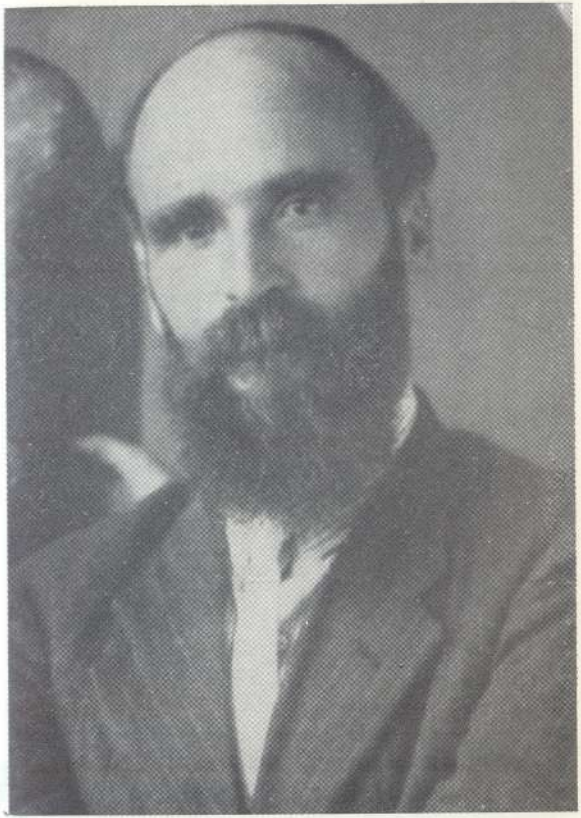

Димо Хаджидимов

Чудомир Кантарджиев

Тодор Паница

Александър Буйнов

Георги Скрижовски

Георги Казепов

ние в Македония и за първи път влиза в нейните предели като четник в една върховистка чета. По-късно той участвува в Илинденското въстание в Скопско, по време на което удивлява всички със своето безстрашие. През 1904 г. Тодор Паница сам организира във Варна чета и заминава с нея за Македония. Тогава се запознава със Сандански, когото обиква братски и чрез когото завинаги се свързва със съдбата на македонското революционно движение. Отначало е помощник-войвода в Драмско, а по-после титулярен околийски войвода и член на Серския окръжен комитет.

Една престъпница[1], оръдие на фашизираното крило на Иван Михайлов, застреля Тодор Паница във Виена, в ложата на Бургтеатър през май 1925 г. „Лъвът" — така го нарече тогава Анри Барбюс и така озаглавява той статията си, посветена на легендарния живот и благородното дело на този голям български революционер.

Александър Буйнов е роден през 1879 г. в Шумен. Едва 18-годишен, той постъпва в театралната трупа „Сълза и смях" и чрез нея, след едно посещение на групата в Солун, се запознава и свързва с освободителното движение. Революционното си кръщение Буйнов получава в Скопския революционен окръг, но разочарован от вътрешните борби в окръга, той се прехвърля в Серския революционен окръг, където го привлича името на Сандански. Тук Буйнов с пълна сила оползотворява своята широка политическа култура и далновидност, прекрасния си ораторски дар, организаторския си талант.

Като депутат по време на младотурския режим Буйнов произнася в турския парламент вдъхновени речи в защита на българското население, води борба за демократизиране на страната, за подобряване поло-

[1] Убийцата, на име Менча Кърничева, по-късно стана жена на Ив. Михайлов.

жението на цялото население, за неговото културно-просветно издигане.

По време на законодателните избори през април 1923 г. Буйнов бива избран за депутат на Пиринския край с независима листа, но в парламента се определя към левицата, рамо до рамо с комунистите. През септември 1924 г. бива зверски убит от фашистките палачи.

Към това съзвездие, наречено серчани или санданисти, трябва да се прибави и името на Георги Казепов от с. Калиманци, Сандански околия. Завършил Серското педагогическо училище, той учителствува известно време, след което Сандански му поверява ръководството на Мелнишка революционна околия. Като Мелнишки околийски войвода Казепов е между най-известните другари на Сандански, проявява организационни способности, води героични сражения с турския аскер. На 23 септември 1923 г. фашистките банди го убиват след най-жестоки мъчения.

8. АВТОРИТЕТЪТ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА — НАД ВСИЧКО!

Теророт след Илинденското въстание. Отпорът

Въпреки амнистията, дадена след Илинденското въстание от султана, и въпреки контрола на великите държави по силата на Мюргщегските реформи, турската власт, аскерът и турските разбойнически банди продължават да упражняват кървав терор над населението в цяла Македония и Одринско. Това извънредно затруднява дейността на организацията, но не уплашва Сандански. Укрепил четата си, той продължава неуморно и безстрашно да обикаля селата, да възстановява и разширява организационната мрежа, да вдига народа на борба.

Теророт над населението, обирите и арестите, палежите и убийствата не винаги стават случайно и често пъти са резултат от доносите на шпиони. След Илинденското въстание сред шпионите се срещат и бивши

хора на организацията; предали се на турската власт, те започват да разкриват всичко, каквото знаят. Появява се реалната опасност от деморализация, която застрашава устоите на самата организация. Става необходимо да се вземат бързи мерки, да се накажат шпионите и предателите, да се възстанови авторитетът на организацията, да се повдигне духът на населението. Затова веднага след завръщането на Сандански там, където се появяват шпиони и предатели, след грижливо проучване организацията започва да ги осъжда на смърт и ги екзекутира.

Издаването на смъртни присъди над шпиони и предатели и изпълнението им в Серския революционен окръг не се харесва на някои чуждестранни представители, дошли тук по приложение на Мюргщегските реформи. Така френският делегат по реорганизацията на жандармерията полковник Веран, със седалище в Серес, в едно свое изявление пред западен кореспондент с настървение се нахвърля срещу Сандански по повод на тези екзекуции: за Веран това не са „политически наказания, а вулгарни престъпления..."

Два дена по-късно Веран получава от Сандански отворено писмо. Резюме от писмото предава самият Веран в ново интервю, а целият текст на писмото е обнародван във

в. „Революционен лист“ от 12 август 1904 г. След като изтъква, че извършените напоследък в Мелнишка околия наказания, предприети от ВМОРО, са причина за неправилни тълкувания и обвинения, Сандански поставя въпроса, кои са тия, които ни обвиняват? И отговаря: „Това са тия, които разполагат със силата, с властта и за да я държат в ръцете си, вършат най-големи беззакония и произволи“; това са тия, „на които са необходими шпионските услуги, за да могат да унищожат борците против тази тиранска власт, против тия произволи“; това са тия, „които желаят да виждат населението в мрак и невежество, за да могат го държа във вечно безправие и онеправданост, винаги оковано в техните деспотски вериги“; това са ония, „които не знаят що значи нужда, притеснение, произволи, изтезание, поругание с всичко свято за човека“. По-нататък в писмото се казва: „Народът не ни обвинява: тия убийства не го възмущават, не го отвращават, защото в тях той вижда своето дело... Народът — той е съдията, той издава присъдите, а ние само ги изпълняваме.“ И завършва: „Смърт на шпионите, смърт на предателите, смърт на всички ония, които пречат на делото!“

Преследването на доказаните шпиони и предатели допринася твърде много за заздравяване на организационната мрежа, за повдигане авторитета на ВМОРО.

След Илинденското въстание четите избягват да влизат в сражение с турския аскер, за да не влошат още повече положението на населението. Въпреки това предприеманите от организацията наказателни акции и масовите претърсвания на селата от аскера довеждат до тежки и кървави стълкновения. Известни са няколко сражения на Сандански с турския аскер.

Първото сражение пламва в с. Сугарево, Мелнишко, през април 1905 г. С четата на Яне са съединените чети на Атанас Тешовалията, Георги Скрижовски и Андон Кьосето. Сражението трае почти цял ден, като на края турците са принудени да отстъпят. Това е първият случай след Илинденското въстание, когато турски аскер отстъпва пред силния отпор на революционната чета.

Второто сражение при Сугарево става на 27 май 1905 г. То е забележително не само по своя мащаб и броя на жертвите, дадени от аскера, но и по блестящата военна тактика, смелост и хладнокръвие на Сандански.

Сражението в с. Горни Орман, Мелнишко, става на 1 март 1906 г. Тоя ден Сандански току-що се е завърнал от България с чета, която брои около 80 бойци. Съпровождат го Стою Хаджиев и Михаил Чаков с по шестима четници. Сборната чета отсяда в с. Горни Орман (Ладарево). На разсъмване изгърмява пушка. Аскер! Сражението, започнало от

зори, трае до вечерта. Аскерът, придружен от башибозук, настървено и многократно се хвърля в атака, но бива отблъсван. Вечерта четниците, поведени лично от Яне, с щурм разкъсват кордона. В това паметно сражение загива само един боец от четата на Чудомир Кантарджиев, когато тя идва на помощ. Турците дават около 110 убити и 60 ранени.

За голямото сражение при с. Кресна съобщава в дописка от Цариград от 11 май 1906 г. излизащият тогава в Будапеща голям ежедневник „Пестер Лойд": „Известният български войвода Сандански с една чета от 40 души биде обграден при Кресна, Мелнишко, от турска войска, ала след няколкочасово сражение се изплъзва. Това е четвъртият път, как Сандански е заграждан и сполучва да избяга".

В периода след Илинденското въстание в района на Серски революционен окръг са записани още няколко славни сражения срещу поробителя, водени от чети на други войводи. Това са преди всичко сражението на неврокопския войвода Атанас Тешовалията, на 12 май 1905 г., когато след ожесточен и героичен бой загива сам войводата, и сражението на Георги Моаджирчето на 19 юни 1906 г., при което и тоя път, макар че дадените жертви са малко, между тях е самият войвода. Тия две прескъпи жертви Яне Сандански преживява тежко. И двамата са дру-

гари, които завинаги ще оставят кървава рана в сърцето му.

Всички тия сражения, в които героизмът и себеотрицанието на четници и войводи ще се предават като легенди по села и колиби, укрепват авторитета на организацията, а в лицето на Сандански поробеното население действително вижда и опора, и защита, и надежда за бъдещето.

Нови върховистки нахлувания

След Илинденското въстание върховистите не се разоръжават. Напротив, насърчени от тежкото положение, в което изпада Вътрешната организация, те смятат, че именно сега е най-сгодният момент да превземат пограничните райони, а след това да навлязат подълбоко във вътрешността на Македония.

Докато през 1902 г. върховистите можеха да проникнат само в Петричкия и Малешевския район и отчасти в Джумайския, след Илинденското въстание те се насилват да турят ръка и на съседните райони — Разложко, Кресненско, Струмишко и особено на Мелнишкия район; тоя район те и сега с право смятат за ключ на целия Серски революционен окръг, а самия Сандански — за най-опасния и упорит свой противник. За постигането на тая цел те прибягват до старите

Яне Сандански като войвода

средства — агитация и насилие. Особено давление върховистите упражняват върху местните ръководители и главно върху учителите, които най-малко се поддават на провокациите им. В своето безсилие и злоба върховистите стигат до убийства на вътрешни дейци и до предателства ...

Съвсем наскоро след това над движението ще надвисне още една опасност, двойната опасност от националистически сръбски и гръцки банди, пращани във вътрешността на Македония от своите правителства. Ала в тоя момент главната беда са върховистките чети на Цончев и Яне Сандански употребява всички усилия да нормализира нещата. Първоначално той опитва мирни средства: разяснявайки благородните цели на движението, той агитира сред върховистките чети да се включват в македонското освободително дело. Населението първоначално само им отказва прием и настоява те да се завръщат в България, но „без пушка да прогърми".

Ала върховистите приемат мирните средства на Сандански като проява на слабост. В отговор те засилват своите провокации и все по-широко прибягват до вулгарни изстъпления.

Централна фигура сред върховистките войводи е известният вече капитан Стоянов. Печалната му слава се понася из целия пограничен район и цяло Серско. Той открито

заявява, че е дошел единствено с цел да отмъщава: „или главата на Сандански ще падне, или моята“...

Тази личност е определена да понесе тежкия юмрук, стоварен от Сандански върху върховисткия бандитизъм. Това става край мелнишкото село Кашина в началото на април 1905 г.: там Яне устройва на Капитан-Стояновата чета засада с около 70 свои верни хора и четници. След кратко сражение тя е заставена да се предаде. При престрелката 7 върховисти са убити, 43 са пленени. Капитан Стоянов и още неколцина успяват да се спасят.

След разбиването на върховистката чета Яне се изтегля към височините над Кашина и в присъствието на всички четници и милицията устройва разпит на пленниците. Шестима от тях, които са вършили престъпления, биват предадени на революционния съд: съдът осъжда четирима от върховистите на смърт, а другите двама освобождава. Част от върховистките четници, предимно от Серския окръг, изявяват желание да останат в четата на Яне, а останалите — около 30 души, биват отпратени на две групи, водени от Таската Серски и Андон Кьосето, обратно в България. Преди да потеглят, Сандански произнася слово:

— Още с идването си — властно говори той — вие нарушихте статута на организация-

та. Който иска да се бори за свободата на Македония, трябва да се подчини на революционните закони! Помнете добре, няма да ви позволим да правите лична политика с нашето свято дело! Кажете го и на ония, които ви изпращат!...

Сражението край село Кашина предизвиква голям шум в България. Реакционните кръгове се надпреварват да ругаят „кръволока" Сандански. Върховисткият орган „Реформи" публикува рапорт до председателя на Върховния македоно-одрински комитет, в който по свой начин описва случката, като я украсява с вулгарни ругатни против Сандански; в. „Вечерна поща", зад който стои Борис Сарафов, също се нахвърля срещу Сандански.

В отговор на тези нападки и инсинуации серчани излизат с една „Официална притурка" към в. „Революционен лист" от 2 юни 1905 г., орган на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Сдържано, ясно и задълбочено в „притурката" серчани потвърждават идейните позиции на Вътрешната организация, нейните задачи и характер, различията ѝ с Върховния македонски комитет и с другите външни националистически домогвания.

След като се изтъкват идейните различия между Вътрешната организация и върховистите, в „притурката" се изброяват издевателствата, вършени от върховистките чети над

поробеното население, и се припомнят предупрежденията, отправени към тях.

След убедителните обяснения, дадени в „притурката", прогресивното обществено мнение в България непоколебимо застава на страната на Яне Сандански и серчани, а в кн. VI от юли 1905 г. на сп. „Ново време" Димитър Благоев излиза с обширна статия, озаглавена „Около македонския въпрос". След като цитира пасажи от „Официалната притурка", Благоев изнася принципните позиции на ВМОРО и причините, принудили я да прибегне до сила. „Читателите виждат сами — пише Благоев, — че Вътрешната македоно-одринска организация действително представлява много симпатични страни. Тя е преди всичко наистина една революционна организация, която се опира на масата вътре в Македония, организира я за самозащита, за самоуправляване и на борба за по-добро бъдеще... Ако ние се отнасяме към тактиката на върховистите по най-отрицателен начин поради казаните по-горе причини, то към Вътрешната организация ние можем да се отнасяме само съчувствено."

Поражението при Кашина не вразумява Върховния македонски комитет в София. Той продължава да изпраща в Македония нови чети. Капитан Стоянов отново се появява в Мелнишко, а в Струмишко и Малешевско действуват четите на Левтеров и поручик

Александър Протогеров. През декември 1905 г. навътре влизат нови няколко върховистки чети под началството на Бакалов, Ризов, Стаматов, водени от полковник Янков, който загива (заедно с войводата Ризов) през април 1906 г. при едно сражение с турска войска.

От разследването, което Сандански извършва по убийството на Янков и Ризов, се оказва, че те били предадени. Сандански залавя шпионите и ги екзекутира, като разгласява, че всяко подобно предателство пред турската власт ще се наказва със смърт.

През периода 1904—1905 г. ВМОРО е принудена да се бори и срещу чети, изпращани от България от Борис Сарафов. Борбата срещу тях е по-трудна, защото Сарафов действува от името на ВМОРО, а и по някои въпроси застава на нейно становище. Освен това, макар и без пълномощия от ВМОРО, той пътува из чужбина, създава лични връзки с чуждестранни обществени и държавни кръгове, взема пари, откъдето му предложат, като с това най-безотговорно ангажира и злепоставя организацията. Същевременно Сарафов води клеветническа кампания срещу дейците на Серския революционен окръг, подкупва дейци на организацията и създава фракции в нейните редове. С част от парите, получавани отвън „без ангажименти", Сарафов въоръжава чети и ги изпраща в Ма-

кедония, без да вземе съгласието нито на Задграничното представителство, нито на отговорните ръководители на районите.

За своята противоорганизационна дейност и за други пакостни деяния няколко месеца по-късно Сарафов ще бъде изправен да отговаря пред Общия рилски конгрес.

Призивът на Сандански до мелнишките гърци за обща борба

Дълбоко убеден, че революционната организация трябва да търси сътрудничеството на всички потиснати, независимо от тяхната националност, Сандански успява да привлече първо власите от мелнишките села, а след Илинденското въстание прави опит за привличането и на мелнишките гърци.

Гръцките селскостопански работници проявяват известни симпатии към Сандански, защото виждат в неговото лице враг не само на турската власт, но и на бейовете чифликчии и на гръцките чорбаджии-експлоататори. Търговците от Мелник също до някое време дават вид, че тачат организацията, но от комерчески съображения. Богатите гърци от Мелник се занимават освен с търговия също с лозарство и винарство. Селата в Мелнишка околия са чисто български. Това именно определя поведението на гръцките търгов-

ци в Мелник спрямо ВМОРО: чрез престорени симпатии към Сандански те се стремят да поддържат своята клиентела в околията — български селяни, масово включени във ВМОРО; пак поради тия съображения гръцките търговци понякога дават и парични помощи на организацията.

При такава обстановка Сандански прави опит да привлече в редовете на организацията и гърците от Мелник. Първоначално той прави сондажи с отделни гърци в този град, но най-сериозен опит в това отношение е писмото, отправено до тях на 22 юни 1904 г. и подписано лично от него[1].

„Отдавна вие, гърците — започва писмото, — сте навикнали да гледате на нашия македоно-одрински въпрос като на чисто български въпрос. Борбата, която водим ние, вие считате не като борба за извоюване на един свободен живот, а като борба за тържеството на българската националност над другите, които живеят заедно с нас; нашите усилия не ви трогват, нашите жертви, жертвите на тиранията, не изпълнят душата ви с възмущение срещу тиранина. Във всичко вие съзирате някакви шовинистически стремежи, някакви задкулисни домогвания на България... Виновно е миналото, пълно с взаим-

[1] Писмото е поместено във в. „Революционен лист" от 17 септември 1904 г.

ни вражди и гонения; виновни са официална България и официална Гърция, които съзнателно се мъчат да поддържат тези вражди и взаимни гонения."

След като красноречиво опровергава клеветите, отправени към Вътрешната организация от страна на някои великогръцки шовинистически среди, писмото продължава:

„Граждани, нека час по-скоро да премахнем това взаимно недоверие и да се разберем; нека турим край на тия взаимни гонения; всички се намираме под еднакъв гнет, под една и съща тирания и стремежите ни трябва да бъдат еднакви. Не само ние страдаме от кървавия турски режим, и вие еднакво с нас страдате; не само на нас тежат веригите на робството, те и вам тоже тежат; не само на нас липсва всяка сигурност на имот, живот и чест, и вам също липсва... Елате да сеем заедно семето на революцията, да будим духовете на заспалите; елате! Да няма занапред българин, грък, сърбин, влах, а само онеправдан роб; тиранията е обща, нека бъде обща и борбата...

Елате! Съединени, по-скоро ще счупим общите ни робски окови!

Серски револ. окръг, 22 юни 1904 г.

Подписал: Я. Сандански."

За съжаление писмото на Сандански остава глас в пустиня. В Мелник той успява да

спечели за общата кауза само гърка Манол Курдопуло, който му остава верен докрай и при отстъплението на турците по време на Балканската война ще бъде разстрелян от отстъпващите турци заедно с още 21 български патриоти.

Вместо да поемат подадената за обща борба братска ръка, мелнишките чорбаджии потърсват помощта на арнаутите, доведени тук от Албания от бейовете, за да им пазят чифлиците, както и помощта на турски разбойнически банди, които по това време вилнеят в този край. Това, разбира се, заставя ВМОРО и Сандански да предприемат контрамерки срещу тях от изключително икономически характер, а разбойническите чети биват подложени на изтребление.

Докато в Мелнишка околия националистически гръцки въоръжени чети не могат да действуват — поради мощта и сплотеността на организацията — и борбата е главно икономическа, в другите райони на Серски революционен окръг нахлуват добре въоръжени чети, които включват и фанатизирани местни гърци, и гръкомани, както и турски разбойнически шайки. Андартите се нахвърлят срещу всичко българско, което не желае да се откъсне от Българската екзархия и отхвърля Гръцката патриаршия, стремят се да го дезорганизират политически, да го денационализират и завладеят икономически.

През 1905—1907 г. терорът залива всички (без Мелнишка) околии на окръга — Драмска, Кавалска, Серска, Демирхисарска, Петричка — и достига върха си с клането в серското село Горно Караджово.

Въпреки предизвикателствата Сандански и другарите му проявяват огромно самообладание и правят упорити опити да се разберат по братски и да привлекат в обща борба всички. А когато не успяват, новите предизвикателства ги заставят да минат в контранастъпление. На ударите те отговарят с удари по инспираторите, по въоръжените банди, по сподвижници и разбойнически ятаци.

9. ОБЩИЯТ РИЛСКИ КОНГРЕС

Двата конгреса на Серския революционен окръг

Както вече се каза, по време на софийските съвещания в Задграничното бюро, станали след Илинденското въстание, в редовете на ВМОРО се очертават левица и десница. След тези съвещания идейната диференциация се задълбочава. Дискутира се по въпросите за общото устройство на организацията и по-специално за нуждата от децентрализация на лейното ръководство, по четническия институт, селската милиция и легалните ръководства, по икономическата политика на организацията и др.

По всички тези въпроси от жизнено значение за организацията трябваше да се вземат решения, задължителни за всички. Такива решения можеше да вземе само проектираният Общ конгрес на ВМОРО, на който да се срещнат двете идеологии. Преди това обаче беше нужно да се свикат окръжните конгре-

си, в които да се изберат делегати и да се избистрят становищата.

През първата половина на януари 1905 г. се състоя конгресът на Скопския революционен окръг. През юни с. г. се състояха конгресите на Солунския и Струмишкия революционен окръг, чиито решения явно клоняха наляво.

В Серския революционен окръг биват свикани два окръжни конгреса: извънреден — на 1 юли, и редовен — на 29 юли.

За работата на извънредния конгрес, състоял се в дебрите на Пирина, знаем от неговата резолюция. Конгресът разглежда и решава следните въпроси: просветата (да се въведе, доколкото е възможно, задължително първоначално образование и учителите да се назначават предимно по организационни съображения); чистотата в домовете и личната хигиена; воденето на съдебните дела; морала и женитбите; чуждите пропаганди; стопански мероприятия.

Редовният конгрес се свиква на местността „Белемето" в Пирина, при най-строга охрана. Присъствуват 34 делегати от всички околии на окръга.

По положението на организацията в окръга се изказват представителите на околиите. В техните доклади се констатира, че въпреки преживените тежки събития организацията е излязла вече от състояние на уни-

ние, че духът на населението е бодър, че хората на организацията отново са застанали на поста си.

Относно националните малцинства конгресът решава за членове на организацията да се приемат всички съчувственици без разлика на вяра, народност и материално положение. Конгресът се изказва отрицателно по отношение на чуждите шовинистически пропаганди.

По аграрния въпрос конгресът решава да се премине към изкупуване имотите на бейовете или в противен случай те да бъдат принуждавани сами да се отказват от имотите си в полза на трудещото се население.

Оживени са разискванията и по просветния въпрос. Делегатите се изказват за засилване на културно-просветната дейност, като се спират и върху разпределението на учителите по села и градове.

По отношение на ръководните тела в организацията конгресът решава те да бъдат изборни, като всеки окръг бъде застъпен в Задграничното представителство със свой представител, а районните войводи се преизбират от околийското тяло всяка година. Друго важно решение на конгреса е, че никой (с изключение на задграничните представители) не може да се избира за делегат на Общия конгрес, ако в продължение на една година не е пребивавал на организационна

територия. (Последните две решения ще бъдат приети и от Общия конгрес.)

Конгресът избира за окръжен комитет Яне Сандански, Георги Скрижовски, Лазар Томов, Владимир Благоев, Атанас Саев, Илия Балтов и Тодор Попантов.

За войводи на отделните райони биват избрани Яне Сандански — за Мелнишко, Георги Скрижовски — за Разложко, Таската Врански — за Серско, Петър Милев — за Неврокопско, Ичко Бойчев — за Горноджумайско, Михаил Даев — за Драмско; Стою Хаджиев бива придаден като секретар в четата на дядо Илия Кърчовалията за Демирхисарско; Тодор Паница бива избран за помощник на Даев.

За делегати за Общия конгрес са избрани Яне Сандански, Тодор Попантов, Лазар Томов и Илия Балтов.

Таската Серски, макар и избран за делегат на конгреса, не успява да присъствува на него и решенията на конгреса му биват изпратени чрез един от неговите четници. Наскоро след това Таската и четата му биват обградени от турски аскер и башибозук. След ожесточено сражение, което продължава цели два дни, четата успява да си пробие път, но двама от четниците падат убити. В чантата на единия от тях се намират конгресните реше-

ния и архивата. Пленили тия документи, турците разкриват шифъра и част от имената на местните революционни работници в Серско. Арестувани са общо 64 дейци. След като биват държани известно време в Серес, арестуваните биват откарани в Солун и там са осъдени на заточение.

Общият рилски конгрес. Победа на левицата

Към края на септември 1905 г. повечето от избраните делегати на ВМОРО пристигат в София за предварителните съвещания. Първият въпрос, който делегатите трябва да решат, е къде да се свика конгресът — на територията на организацията ли, или в България? Яне Сандански заедно с другите делегати от Серския окръг застават на становището конгресът да се свика във вътрешността на Македония: така ще се подчертае вътрешният характер и пълната независимост на организацията. Но за да се преодолеят различията, Сандански проявява добра воля и възприема внушението на Даме Груев и Гьорче Петров — конгресът да се състои в Рилския манастир.

Общият рилски конгрес се открива в началото на октомври 1905 г. в килията на Неофит Рилски и заседава почти цял месец. В този малък таен парламент представителите

на революционна Македония са призвани да разгледат и разрешат всички животрептящи проблеми, които разкъсват, обезсилват движението и го излагат на коварните удари на врага.

Делегатите са 22: Яне Сандански, Лазар Томов и Илия Балтов от Серския революционен окръг; Даме Груев, Мише Развигоров и д-р П. Кушев — от Скопския; Пере Тошев, Гьорче Петров, Борис Сарафов, Георги п. Христов и Павел Христов — от Битолския; Борис Мончев, Аргир Манасиев — от Солунския; Христо Чернопеев, Стою Хаджиев, Иван Илиев и Мануш — от Струмишкия; Лазар Маджаров, Стамо Икономов, Климент Шапкарев и П. Васков — от Одринския.

Пред конгреса се поставя на обсъждане цялата минала дейност на организацията, както и въпросите, свързани с нейната бъдеща насока, нейното устройство и управление, нейната културна и икономическа политика, както и отношението ѝ към разните външни фактори, които се намесваха в нейните работи.

Още в първите заседания на конгреса се очертават две групировки — левица и десница. Левицата е водена от Яне Сандански, Пере Тошев и Гьорче Петров, но между тримата Сандански се издига в очите на всички делегати като безспорен водач, чиято воля доминира в конгреса. При разрешаването на най-

щекотливите въпроси, погледите на конгресистите неизменно се обръщат към Сандански: от неговите изказвания най-често зависи да се вземе едно или друго решение. Пере Тошев проявява по-голяма активност при разглеждане на въпроса за бъдещото устройство и управление на организацията.

Докато левицата още от началото минава в настъпление, десницата е омърлушена, защото повечето от делегатите са дошли с указания на своите окръжни конгреси, които клонят наляво. Освен това първите хора на десницата — Хр. Матов, Ив. Гарванов и д-р Хр. Татарчев, които единствени могат до известна степен да отстояват нейните позиции, отсъствуват от конгреса. Положението на десницата в конгреса можеше да бъде още по-лошо, ако Гьорче Петров, който страстно държи за единството на организацията, не проявява и сега своя рядък такт и търпимост, което извънредно допринася за смекчаване атмосферата на конгреса.

Левицата успява да наложи на конгреса своите революционни възгледи по всички въпроси, които лягат в основата на решенията и в приетия от конгреса устав. Тия документи са базата, върху която Сандански ще гради своята бъдеща революционна дейност и върху която ще се доразвие идеологията на левицата в македонското движение.

Ето накратко тези решения:

Целта на организацията се определя така: Вътрешната македоно-одринска революционна организация има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване пълна политическа автономия на тия две области.

Организацията се противопоставя на стремежите за дележ и завоевание на тези области от коя и да е държава.

Организацията се бори против шовинистическите пропаганди и националните разпри, които разделят и обезсилват населението в борбата му против общия враг, действува за разгарянето на революционен дух и съзнание в населението, употребява всички средства за по-скорошното и своевременно въоръжение на населението с всичко необходимо за едно общо и повсеместно въстание. Организацията се грижи за културното и икономическото повдигане на организираното население и подпомага легалната му борба против турската власт.

Организацията продължава да счита всенародната въоръжена борба срещу турската власт като крайно средство за премахване на турския режим;

Въстанието се гледа като краен резултат на една повече или по-малко дълга революционна подготвителна дейност на населението

и като краен и широк израз на верига от частични действия;

Организацията си остава революционна по идея и начин на действие, но в същото време си вменява в задача да обгърне целия обществен, културен и икономически живот на населението.

Въпросите по устройството и управлението на организацията отнемат най-много време в работата на конгреса — разискванията по тях продължават повече от двадесет дни. Сандански и другарите му успяват да прокарат принципа на демократичния централизъм и изборност на всички длъжностни лица от долу до горе.

Първичната ядка на организацията е групата, ръководена от изборен десетник. Местните организации се ръководят от изборни комитети — селски и градски. Околийската организация се управлява от околийски комитет, избиран от околийски конгрес, който избира и околийски войвода. Окръжната организация се ръководи от окръжен комитет, избиран от окръжен конгрес. Всички окръжни организации в Македония и Одринско образуват Македоно-одринската революционна организация, начело на която стои централен комитет, избиран от Общия конгрес. Централният комитет, който служи за съединително звено между окръзите, ръководи организацията и я представлява вътре и вън, лич-

но или чрез пълномощници; той е висшата изпълнителна власт в организацията. Мандатът на всички комитети е едногодишен.

Конгресът приема четнишкия институт „като необходима съставна част на организацията", но организацията „ще се стреми, щото ръководството на организационните работи да бъде предимствено в ръцете на самото население с посредството на избрани от него лица и учреждения по градовете и селата."

В Правилника се уреждат и въпросите по устройството на съдебната власт на организацията, както и по съдопроизводството и наказанията. На членовете на организацията се запрещава да завеждат пред турската власт тъжби против християни от какъвто и да е характер. С това решение се узаконява една отдавна съществуваща практика.

Тъй като Мюрцщегските реформи от 1903 г. практически с нищо не подобряваха тежкото положение на поробеното население, конгресът взима отрицателно становище към тях.

Заедно с другите положителни резултати за революционното движение Общият рилски конгрес има още една заслуга, резултат от настъпателната борба на левицата: конгресът ликвидира статута на Върховния македонски комитет.

Както вече се каза, след Илинденското въстание върховистките чети не само не престанаха да върлуват, но и засилиха своята пакостна дейност. Пред този факт, застрашаващ устоите на ВМОРО, нито един делегат на конгреса не се противопоставя на решението веднаж завинаги да се ликвидира с върховизма. Конгресът единодушно решава борбата срещу върховизма да се предприеме едновременно в Македония — срещу върховистките чети, и в София — срещу техните водачи и вдъхновители. За тази цел конгресът решава да им отправи писмено предупреждение.

Между другото в предупреждението се казва: „Конгресът намира за уместно сега да ви поднесе настоящото съобщение и да ви покани, в името на истински разбраните интереси на освободителното дело, доброволно да разтурите вашата група и да прекъснете сепаратистичната дейност както вътре в страната, така и вън от нея, за да се намалят пречките на организацията, та да може тя да съсредоточи всичкото си внимание и всичките си сили в борбата срещу общите врагове на отечеството и каузата ни.

Горното съобщение не означава водене преговори..., а допуска само категоричен и незабавен отговор."

Писмото носи дата 30 октомври 1905 г. и е подписано от председателя на конгре-

са Даме Груев и секретаря Аргир Манасиев.

(Десет дни по-късно генерал Цончев дава писменото си уверение, че приема „разпоредбата на конгреса". През март 1906 г. той и други върховистки дейци се събират на тайна среща в джумайските села и там, след дълги обсъждания, окончателно решават върховистката организация да се оттегли от македоно-одринското дело.)

На Общия рилски конгрес биват формулирани най-обосновано тежки обвинения срещу Борис Сарафов: на своя глава той изпращал чети в Македония; безотговорно раздавал пари и сеел раздори между организационните работници; без да е бил упълномощен, създава връзки със сръбското правителство, от което на два пъти получил по 20 000 лева и известно количество оръжие; че улеснявал проникването на сръбската въоръжена пропаганда в Македония[1].

Изразявайки всеобщото възмущение, Сандански гневно обвинява Сарафов в измяна на освободителното дело. Общото впечатление в конгреса е, че Сарафов ще получи

[1] В македонските среди вече съществува убеждението, че Б. Сарафов е вършил престъпления, заради които заслужава смъртно наказание. В предсмъртното си писмо известният охридски войвода Христо Узунов настоява, „колкото е възможно по-скоро Сарафов да бъде унищожен".

смъртна присъда. Но засега той я избягва. „Магьосникът“ Гьорче Петров прави и невъзможното, но успява да умилостиви Сандански: сторонник на идеята за „всеопрощение на всички в името на единството“, Гьорче дори склонява Сандански сам да предложи на конгреса амнистия за обвинените...

Разбира се, към мотивите на Гьорче Петров Сандански има и свои съображения да прояви великодушие — той вижда, че болшинството в конгреса е с него, че всички конгресни решения са издържани в ляв дух и че при това положение не е нужно да се причиняват излишни трусове на организацията. Но Сандански е решен, ако Сарафов не преустанови противоорганизационните си действия, безмилостно да се справи с него.

При гробна тишина на едно от заседанията Сандански става:

— Грешили сме всички — бавно говори той. — Организацията обаче преживява съдбоносни моменти и зове всички ни да се сплотим. Нека хвърлим було над миналото и си подадем ръка за задружна работа...

Каква политическа зрелост и самообладание, каква търпимост и способност да подчини всичките си страсти, любови и омрази на свещеното освободително дело! Дали един Сарафов ще го разбере?...

На края конгресът избира нов Централен комитет — Даме Груев, Пере Тошев и То-

дор Попантов; Задгранично представителство — Гьорче Петров, Димитър Стефанов и Петър Попарсов; редактор на в. „Революционен лист“ — Димо Хаджидимов.

Както се вижда, ръководните тела са съставени от изтъкнати дейци на левицата и само Даме Груев от тях е умерен и склонен на компромиси.

След закриването на конгреса Сандански, Чудомир Кантарджиев, Димитър Икономов, Георги Скрижовски, Стою Хаджиев, Димитър Арнаудов и Петър Милев заминават за известно време в София. Успехът на Сандански и левицата в Рилския манастир вече е станал известен на ръководните софийски обществени и политически среди. Сега Сандански е на особена почит сред всички и той умело се възползува от това, за да снабди Серския революционен окръг с оръжие. В продължение на 4—5 месеца биват закупени и пренесени за всички околии в окръга около три хиляди манлихерови пушки заедно с много патрони.

10. РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА ВМОРО

Десницата — срещу решенията на Общия рилски конгрес

Макар и приети единодушно, решенията на Общия рилски конгрес не донасят единство в редовете на ВМОРО. Идейната диференциация, оформена по време на софийските съвещания през януари 1904 г. и временно преодоляна на Общия рилски конгрес, след конгреса избухва с нова сила. Недоволните от левичарските решения на конгреса отказват да се помирят с поражението. Христо Матов, д-р Хр. Татарчев, Иван Гарванов и др., които след Илинденското въстание бяха възприели разбиранията на върховизма, сега отчаяно се мъчат да ги наложат като идеология и програма на Вътрешната организация. Те хвърлят всички средства за обезсилване решенията на Общия рилски конгрес, за прокарване на неовърховистките разбирания, за обсебване ръководството на ВМОРО. За тази цел те действуват в две по-

соки — в България чрез пресата, и във вътрешността — чрез вербуване на привърженици. Така водачите на десницата замислят ново сражение на един Втори общ конгрес, на който да превземат организацията. В тоя си стремеж те намират отворени вратите на софийския дворец, вече изоставил дискредитираните стари върховистки водачи.

Особено креслив глашатай на десничарските възгледи става в. „Революция", който започва да излиза след Общия рилски конгрес под редакцията на ренегата Петко Пенчев. В отпечатаните общо 8 броя на вестника Пенчев надълго, често пъти изкривявайки фактите, с много неточности, лъжи и софизми се старае да защити десничарската идеология в движението и да получи широка обществена подкрепа. Но може ли Сандански, водачът на левицата, да се съгласи да превърне ВМОРО в оръдие на сили, които дадоха достатъчно доказателства, че искат да използуват македонското освободително дело за свои користни цели? До последните дни организацията в Серския революционен окръг ще брани с всички сили нейната независимост. И ще приема външна помощ само от прогресивни среди, които споделят разбиранията на левицата и честно, без користолюбие и коварство подкрепят движението. Такива среди в България са главно социалистическите и от тях вече са излезли прекрасни пропа-

гандисти на левицата. Такъв е и Димо Хаджидимов, който като редактор на в. „Революционен лист“ дава на вътрешните върховисти блестящи, отлично аргументирани отговори, отстоявайки убедително решенията на Общия рилски конгрес.

Докато в София глашатай на вътрешния върховизъм през първите две години след Общия рилски конгрес е Петко Пенчев, в Македония негов проводник е ръководството на Скопския окръг и особено Щипска околия с Мише Развигоров. Скопският окръг пръв свика през 1906 г. своя окръжен конгрес. Отхвърляйки решенията на Общия рилски конгрес и възприемайки позициите на неовърховизма, Скопският конгрес отправя позив до останалите окръзи да свикат и те свои конгреси и да изберат делегати за Втори общ конгрес. При това скопяни предупреждават, че ако до март 1907 г. не бъде свикан Втори общ конгрес, те ще се считат свободни от всякакви задължения спрямо останалите окръзи. За място на конгреса те сочат София, а за дата на свикването — 15 декември 1906 г.

По този начин Скопският окръжен конгрес слага началото на разкола във ВМОРО. Матовци тържествуват.

Вторият редовен конгрес на Серския революционен окръг

През юли 1906 г. Сандански свиква Втория редовен конгрес на Серския революционен окръг. В конгреса участвуват 26 делегати, между които Яне Сандански (председателствуващ конгреса), Пере Тошев (член на ЦК), Чудомир Кантарджиев, Стою Хаджиев, Скрижовски, Таската Серски, Георги Казепов, Пею Радев и др.

На конгреса Яне и другите делегати дават отчет за работата на Общия рилски конгрес и информират за хода на разискванията и взетите решения, които Серският конгрес одобрява.

След това конгресът се занимава с върлуващите в окръга гръцки националистически чети и с появата на толерирани от властта турски разбойнически банди. Във взетата от конгреса резолюция се прави задълбочен разбор на положението в областта и по-специално в Серския окръг, насочва се по-нататъшната икономическа, културно-просветна и здравна политика, сочат се мерки за заздравяване редовете на организацията и подобряване положението на населението в окръга.

За делегати на Втория общ конгрес биват избрани Яне Сандански, Пере Тошев, Чудомир Кантарджиев, Стою Хаджиев, Димитър

Икономов, Кръстю Асенов, Петър Милев, Петър Попарсов, Кръстю Българията, Димитър Стефанов.

Предварителни съвещания в София. Разцеплението

Към края на ноември 1906 г. в София се свикват съвещания за изясняване на някои предварителни въпроси във връзка с Втория общ конгрес. Левицата се явява единна и сплотена. Около Сандански се обединяват Пере Тошев, Гьорче Петров и Александър Станоев заедно с другите делегати от Серския, Солунския и Струмишкия окръг, както и част от Одринския, а даже и от Скопския окръг. Това дълбоко разтревожва десницата.

И в тези съвещания въпросът за мястото на конгреса е първостепенен. Левицата настоява съгласно устава конгресът да се състои на организационна територия; но и сега Яне проявява добра воля и съвещанието отново се спира на Рилския манастир.

Посред съвещанията десницата, сериозно изплашена от опасността за нов провал, пуска в ход своето коварство. Виждайки, че и сега съотношението на силите е в полза на левицата, Матов, Сарафов, Гарванов и

сподвижниците им решават да не се явят на конгреса и по тоя начин да го провалят.

Сандански и другарите му, без да подозират измяната, потеглят към Рилския манастир. Ала по пътя за манастира войводата Даев, вече тайно минал на страната на неовърховистите, извършва предварително обмислена провокация срещу трима местни върховисти: в резултат полицията блокира планината, за да арестува делегатите. Сандански и другарите му обаче своевременно предусещат опасността и се прехвърлят през границата.

Конгресът е осуетен. Поводът е „случайното произшествие" на Даев (още никой от серчани не подозира неговото предателство). Но истинските причини за това Сандански ще разкрие в своя доклад пред Третия редовен конгрес на Серския революционен окръг, който ще се свика през август 1907 г.: Това са „появилите се разногласия в организацията, разделили делегатите на два лагера с различни становища, които почти взаимно се изключват".

В своите спомени Димитър Арнаудов, делегат за Втория общ конгрес, свидетелствува, че по-късно се узнало за намерението на Даев и Гарванов още в София да се извърши някаква провокация, която на всяка цена да осуети откриването на конгреса.

Веднага след осуетяването на Втория общ конгрес делегатите на десницата начело с Хр. Матов, Ив. Гарванов и Борис Сарафов свикват „Съвещателно събрание“ в Кюстендилско. На 15 януари 1907 г. събранието излиза с изложение, под което стоят подписите на Гарванов, Сарафов, Матов, д-р Татарчев и Петко Пенчев, които, съгласно решенията на Общия рилски конгрес, не са имали право да бъдат избирани за делегати, понеже „не са пребивавали поне една година в територията на организацията“. (Под същото изложение е сложен подписът и на Тодор Попантов (Кирил), член на ЦК на ВМОРО, но това е фалшификация: до 15 януари 1907 г. той е в затвора Еди-куле в Солун и следователно не е могъл да участвува в съвещателното събрание.)

„Съвещателното събрание“ извършва още едно престъпление — то избира за Задгранично представителство („упълномощени от Солунския, Битолския и Скопския окръг“) лицата Ив. Гарванов, Б. Сарафов и Хр. Матов. Това представителство решава да издава в София в. „Илинден“, чието редактиране е възложено на В. Пасков, П. Пенчев и П. К. Яворов. (Яворов в случая е привлечен „за фирма“ — той вече не взима активно участие в борбите.)

С конституирането си в „Съвещателно събрание“, с взетите от него решения, които

отричат решенията на Общия рилски конгрес, с произволното избиране на Задгранично представителство и създаването на отделен печатен орган, който ще разпространява неовърховистките разбирания, десницата посява семето на фаталното разложение във ВМОРО. Едновременно с това гарвановци и сарафовци започват да кроят план за убийството на Сандански и другарите му.

Третият редовен конгрес на Серския революционен окръг

Третият редовен конгрес на Серския революционен окръг се свиква в с. Либяхово, Неврокопско през август—септември 1907 г.

На конгреса присъствуват 21 делегати.

Конгресът бива открит „от най-стария другар" — Яне Сандански. Първият раздел на дневния ред засяга положението и задачите в Серския революционен окръг, а вторият — проблемите на ВМОРО. Отчета за несъстоялия се Втори общ конгрес изнася Сандански. Чудомир Кантарджиев, в качеството си на окръжен ревизор, докладва за нередностите в някои околии, дължащи се на търкания между някои легални и нелегални дейци и на продължителното отсъствие на техните околийски войводи.

След това започват да докладват Александър Буйнов — за Драмска околия, Таската Серски — за Серска околия, Георги Казепов — за Мелнишка околия, Георги Скрижовски — за Разложка околия, Румен (псевдоним) — за Демирхисарска околия.

След изказването на Буйнов някои делегати отправят критика за съществуващи нередности в Драмска околия, за превишаване на властта от страна на околийския войвода Даев (който не присъствува на конгреса). Конгресът избира комисия, която да извърши проверка на изнесените обвинения и да докладва резултатите на окръжния комитет. В комисията влизат Яне Сандански, Чудомир Кантарджиев, Буйнов, Скрижовски и Таската Серски.

След отчетите за дейността на отделните околии конгресът извършва общ преглед на организационната работа в окръга, посочва неорганизираните и слабо организираните райони и констатира нуждата от по-основно проучване и затягане на организационната мрежа, на стратегическите места и организационните канали. Конгресът потвърждава решението на Втория редовен конгрес — левият бряг на Струма от Горноджумайска околия да се присъедини към Серския окръг (понеже Джумайският канал единствен може да служи през всички сезони на годината). Интересно е решението на конгреса относно

функционирането на каналите в Неврокопско.

При обсъждане на въпроса за боевата подготовка Сандански подробно разглежда състоянието на милицията в окръга. Убеден, че милиционното обучение трябва да бъде задължително за всички годни да носят оръжие организационни членове, Сандански препоръчва околиите да възложат работата с милицията на специални инструктори, които от своя страна да създадат местен инструкторски кадър. Въпреки значителните доставки на оръжие в окръга Сандански намира, че то е недостатъчно, и подчертава необходимостта от по-активни терористични акции срещу поробителя.

Във връзка със спирането на в. „Революционен лист", престанал да излиза през декември 1906 г., конгресът решава, че „организацията не може по-дълго да стои без непосредствен изразител на идейната революционна мисъл и нуждата да се даде разрешение на многото жизнени въпроси във връзка с нейния живот и съществуване." За издаването на организационен вестник бива гласувана и нужната сума пари.

Конгресът разглежда и въпроса за появата на чуждите въоръжени пропаганди, за опасността, която те представляват за освободителното дело, и за мерките, които трябва да се вземат срещу тях. Особена опасност

по това време за западните райони на окръга представляват сръбските и гръцките националистически чети: във връзка с това Таската Серски предлага серчани съвместно със струмчани да изпратят свои сили в помощ на западните краища. Предложението бива прието.

На третия конгрес серчани за пръв път разглеждат въпроса за непосредствено сътрудничество с другите революционни организации на потиснати национални малцинства в пределите на Турция, като „предоставя правото на окръжния комитет да направи нужното в това отношение". (За съжаление нямаме никакви данни дали след конгреса окръжният комитет е направил нещо в това отношение.)

На края конгресът избира нов окръжен комитет — Сандански, Скрижовски, Буйнов, Чудомир Кантарджиев, Ванката (псевдоним) и Стою Хаджиев (като запасен член).

Заговорът срещу Сандански и другарите му

Десетина дни след закриването на конгреса комисията по „случая Даев" извършва обследване на място. Обвиненията срещу Даев се свеждат до грубо командаджийство, недисциплинираност и злоупотреба с пълно-

мощията; нему се дължи провалът с опита за отвличане на английския полковник Елиот, който провал бива последван от арести на четници и побоища над организационни хора. До този момент обаче никой не знае, че Даев е отишъл твърде далеч в своето падение, никой не подозира, че той се е поставил в услуга на гарвановци за ликвидиране на Сандански и другарите му.

Дълбоко разтревожен отначало за съдбата си, Даев се успокоява, когато разбира, че най-страшното е неразкрито и че комисията ще го обследва за относително „невинни деяния"... Без никакъв натиск той признава „всичко" (без главното) и дори на края подписва, по искане на Яне, декларация за самокритика и обещание строго да съблюдава принципите и дисциплината на революционната организация.

Сами безпределно честни хора, без остатък свързани със святото освободително дело, Сандански и другарите му вярват на „искрените сълзи и искреното разкаяние" на Даев и смятат, че провиненият напълно се е осъзнал и ще се поправи...

Заблудата бива разкрита твърде скоро. Разкрива я верният другар на Яне Тодор Паница, дотогава все още помощник войвода на Даев.

Разкриването става така. Даев, в изпълнение на вече поет ангажимент към своите покровители Гарванов, П. Пенчев и Сарафов, още на следния ден след анкетата — 23 септември, написва до тях тайно писмо (по-късно обнародвано във второто „открито писмо“ на серчани): в писмото си Даев дава отчет за своите нечисти дела в услуга на гарвановци, настоява за „необходимото“ ликвидиране на Сандански и най-близките му другари и препоръчва Паница като „доверен“ човек, с чиято помощ вече е напълно осигурена „победата над противниците ни“...

Залъгвайки се, че е успял да привлече в своя коварен заговор такъв смелчага като Паница, Даев го посвещава в плановете си и го изпраща в София с тайното писмо... Тодор Паница обаче предава писмото на Сандански.

Абсолютно убеден в престъпната дейност на Даев и неговите вдъхновители, Серският окръжен комитет осъжда Даев, Гарванов и Сарафов на смърт. Смъртната присъда над последните двама е възложено да изпълни Тодор Паница. Даев, заловен наскоро след това от Петър Милев и Ал. Буйнов, признава всичко и получава възмездие.

Изпълнението на присъдите над Гарванов и Сарафов

В дните, когато Тодор Паница подготвя в София изпълнението на присъдата над Гарванов и Сарафов, в столицата пристига Сандански, заедно със Скрижовски и Таската Серски, а малко по-късно и Чудомир Кантарджиев: той е дочакал екзекутирането на Даев, което все още се пази в най-пълна тайна.

В София Сандански и неговите най-близки другари уреждат редица срещи с Димо Хаджидимов, Антон Страшимиров, Стойно Стойнов, Ст. Кемилев, д-р Списаревски, Ал. Радолов и д-р Сарафов, известен тогава столичен лекар. На тези срещи присъствуват и Хр. Чернопеев и Иван Харизанов. На тях бива обсъждан въпросът за издаването на печатен орган, който да осветлява общественото мнение в България по идейните проблеми на македонското революционно движение и да отбива атаките на десницата, които в последно време особено се засилват. Сандански проявява желание изобщо печатната пропаганда да се води от Антон Страшимиров и Димо Хаджидимов. Пребиваването на Сандански в София има най-сетне и за цел да провери подготовката по изпълнение на смъртната присъда над Сарафов и Гарванов.

Сандански и другарите му остават в София близо месец. Когато Паница съобщава,

че всичко е подготвено за екзекуцията, работите са привършени и те напускат столицата. Екзекуцията на Сарафов и Гарванов (27 ноември 1906 г.) ги застига в Рилския манастир. Очаквайки полицейска потеря, те веднага прехвърлят границата. Не дълго след тях, умело изтръгвайки се от плъзналите пипала на полицията, през Варна, Несебър, Бургас и Лъджене, Паница се прехвърля в Серско.

Двете открити писма на серчани

Няколко дни след прибирането на Яне във вътрешността Серският окръжен комитет се събира, за да разисква върху положението в организацията след наказанието над Сарафов и Гарванов. Съвещанието одобрява написаното от Буйнов „Първо открито писмо" на серчани до цялата революционна организация, до всички приятели и симпатизанти на движението във връзка с наложеното наказание.

Писмото подписват Сандански, Чудомир Кантарджиев, Ал. Буйнов и Скрижовски. По общо решение легалните членове на окръжния комитет не го подписват, за да могат при нужда свободно да минават в България. Никой тогава и не допуска, че след тоя случай границите на България ще бъдат затворени за всички серчани — легални и нелегални.

„Първото открито писмо“ бива публикувано на 17 февруари 1908 г. в софийския вестник „Камбана“. До публикацията на този документ българската общественост, съзнателно дезинформирана от официалната преса, се люшка от едната крайност в другата. Откритото писмо слага край на всички съмнения, предположения и колебания; със своята откровеност и яснота „Първото“, заедно с „Второто открито писмо“ (което в. „Камбана“ ще публикува малко по-късно), дава цялостен отговор на въпроса — защо бяха издадени и изпълнени присъдите над Сарафов и Гарванов.

Ето накратко обясненията, дадени в писмото.

Изпълнявайки провокаторския план на Сарафов—Гарванов за отслабване и елиминиране от движението на Серския окръг — крепостта на левицата, П. Пенчев спечелва драмския войвода Даев; на Даев бива възложено да улеснява проникването във вътрешността на Сарафов—Гарвановите хора, специално подготвени за ликвидирането на Сандански, Кантарджиев, Буйнов, Скрижовски и другите, което да бъде сигнал за общо настъпление срещу всички левичари в движението. Ползувайки пари на двореца, Гарванов—Сарафов не само подготвят убийци, но същевременно продължават да подкупват и други неустойчиви хора. И не само това: те започват тайно да

избиват по-малки по ранг дейци на движението в окръга, които не се поддават нито на съблазънта на златото, нито на техните увещания... Междувременно Даев поддържа писмена връзка със своите покровители. Едно от неговите писма, което недвусмислено говори за пъкления заговор, попада в ръцете на комитета...

След обясненията по мотивите на наказанията писмото дава категоричен отговор на всички „принципни" обвинения, отправени към серчани от средите на вътрешния върховизъм.

Във „Второто открито писмо" Сандански и другарите му доизясняват своите позиции, застъпени в първото писмо, като бичуват, осмиват и разобличават вътрешните върховисти и техните приятели — „крепителите на българския монархизъм, креатурите на короната, измета на обществото...", които се мъчат да използуват македонското освободително дело в тъмната си хазартна политика на Балканите.

Във „Второто открито писмо" биват обнародвани писмата на Даев и другите документи, които по най-безспорен начин доказват подготовката на заговора срещу Сандански и другарите му.

„Второто открито писмо" е обнародвано след така наречения Кюстендилски конгрес,

който окончателно разцепи Вътрешната революционна организация.

Тоя конгрес, свикан от групата на Матов през март 1908 г. в Кюстендилско, матовци наричат „Втори общ конгрес на ВМОРО“ (уж приемник на Първия общ рилски конгрес): очевидно те се мъчат да заблудят, че представляват цялата Вътрешна революционна организация, докато серчани са просто ... „отцепническа група“ ...

За Кюстендилския конгрес във „Второто открито писмо“ се казва: „Един конгрес, станал в България почти без участието на истински представител на вътрешността, а съставен от странични, неимеющи нищо общо с организацията хора, не може да не бъде освен един акт на ново престъпление.“[1]

Непосредствено след Кюстендилския конгрес и особено след войните матовци, а след тях тодоралександровци нанесоха тежки, кървави поражения на македонското освободително движение. Разполагайки с тайни правителствени и дворцови фондове, те развращаваха по кафенетата и кръчмите разни лумпенизирани личности, а чрез подкупната со-

[1] В своите спомени Гьорче Петров казва, че този конгрес бил „изобщо скърпена работа“. С този конгрес, добавя Гьорче Петров, „партизанството в организацията се узакони, също и шмекерството — по изкуствен партизански начин да се създава болшинство“ (стр. 149 от спомените на Гьорче Петров).

фийска жълта преса дезориентираха мнозина неукрепнали дейци; изпратени в Македония, тези хора, действувайки „от името на организацията“, разстройваха нейните редове, деморализираха движението, всяваха смут. Ала в Серския революционен окръг тези вредителски елементи нямаха достъп и благодарение на това в периода на Хуриета този окръг бе най-добре поставеният, най-сплотеният, най-стегнатият.

II. ИКОНОМИЧЕСКАТА И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНАТА ПОЛИТИКА НА САНДАНСКИ

Докато десницата в движението подценяваше, дори пренебрегваше икономическата борба, за серчани това бе основен принцип.

Икономическата политика на Яне Сандански се състоеше в системната и енергична борба за подобряване стопанския и социалния живот на поробеното население: чрез нея серчани правилно смятаха, че „организацията не само ще привърже по-тясно към себе си материално съсипаното и безбожно експлоатирано население, но с премахването на икономическите стеснителни наредби, с които турската тирания е оковала това население, ще създаде много по-изгодни условия за своята освободителна дейност: колкото повече населението предвкусва сладките плодове на свободата, толкова повече ще се пристрастява към борбата".

Тежко е положението на цялото поробено население в Македония и Одринско, но осо-

бено тежко е положението на селяните в Серския революционен окръг. Най-хубавата земя в полето владеят бейовете със своите големи чифлици (само няколко чифлика в Серско са владение на богати гърци). В полските райони на Горноджумайска, Мелнишка, Светиврачка, Петричка и Неврокопска околия повечето села са всъщност бейски чифлици. Горите и пасбищата в Рила и Пирин са собственост на турци, а в Разложко, където няма чифлици, турци владеят най-хубавата част от нивите и ливадите.

Докато бейовете живеят в града, чифлиците им се управляват от техни представители („авалета"), които прибират лъвския пай от доходите на селяните.

В чифлиците работят две категории селяни: селяни, които живеят в собствени къщи и дават на бея половината от доходите си заедно с един работен ден ангария, и селяни, които живеят в чифлика и нямат нищо свое. За втората категория селяни Димо Хаджидимов пише: „Те са истински парии, лишени от стряха, от добитък, от педя земя; те не могат да имат никакъв дял от плодовете на своя кървав труд. Техният годишен „хак", който обикновено се състои от 80—100 гроша, е срещу денонощния труд на мъжа, главата на семейството, на жената и децата му. Той е роб в истинския смисъл на думата"...

Селяните от планинските села се занимават

със скотовъдство, но изкарват препитанието си главно от кираджийство: те пренасят с мулета тютюни за фирмите в Драма и Кавала, които жестоко ги експлоатират.

Многобройните данъци, които съставляват главния приходен източник на султана, досъпват селяните.

Плът и кръв от народа, Сандански познава тежката неволя на македонските селяни и си поставя за цел да се помогне на това население, да се подобри „от малко-малко халът му".

Затова една от главните задачи на Сандански е да поведе борба срещу произволите, терора и безчинствата на турската власт, на бейовете и „авалетата", да ограничи безогледната, жестока експлоатация над чифлигарите и другите бедни селяни, да обуздае бирниците. Сандански учи селяните как, сплотени в организацията, най-добре ще отстояват своите икономически интереси.

Особено голям интерес представлява чисто държавническата грижа на Сандански за издигане културата на селското стопанство. Обкръжен главно от хора с образование и сам живо заинтересован от новостите на световното земеделие, Сандански и другарите му активно популяризират чрез беседи, практически съвети и опити новите за онова време в Македония отрасли в селското стопанство — пчеларство, бубарство, културното овощарство и птицевъдство, образцовото земеделие, съобра-

зено с постиженията на агрономическата наука. Постепенно серчани впрягат в тази дейност и организационния апарат: селските и градските ръководства на организацията получават поръчението не само непосредствено да подпомагат населението в тази насока, но и да „доставят съответна литература и поощряват всяка инициатива..."

Гъвкава социална инициатива и предприемчивост проявяват серчани в още едно, непознато дотогава в страната направление — общественото кредитиране. Необходимо е при нужда селянинът да получи истинска помощ под формата на кредит, но не от лихвар и не „воденичен камък, който ще го повлече към дъното". Така серчани стигат до идеята за общоселски кооперативни спестовни каси.

Борбата за подобряване икономическото положение на поробеното население отбелязва значителни успехи. Примерът на серчани е заразителен и редица други революционни окръзи — Струмишкият, Солунският и Скопският, скоро ще го последват.

Сандански и другарите му работят особено усърдно и „за умственото повдигане, и за политическото съзнание на населението до степен да може то да отстоява правата си от всяко чуждо посегателство". Сандански напълно споделя разбирането на Гоце Делчев,

че едно добре подготвено всенародно въстание може да се изнесе само от съзнателно, просветено население, което знае какво иска и как да воюва за него. При всяко идване в България Сандански лично търси и закупува най-разнообразна просветна и революционна литература и я пренася отвъд границата. Заедно с това той често се обръща с писма до свои приятели в България да му изпращат литература. За цялостното и активно културно-политическо издигане на населението Серският революционен окръжен комитет устройва стегнат агитационен и просветен апарат, съставен от културни и политически издигнати ръководители начело с Чудомир Кантарджиев.

Една от първите грижи на Серския революционен окръг е всяка околия да си създаде околийска библиотека, като за тая цел отделя от своя бюджет ежегодно нужната сума за нова литература. Освен за околийската библиотека закупената литература се разпределя и между подвижните участъкови библиотеки. Книгите в тия библиотеки са главно с революционно съдържание, но има и литература от „разните отрасли на науката".

Паралелно с тези библиотеки, черковно-училищните настоятелства във всички селища на окръга си доставят от България научно-популярни книги и брошури по най-различни въпроси, а също и детски списания, с които

обзавеждат доста богати за времето си училищни библиотеки. Почти няма по това време списание, издавано в България, което да не се намери за прочит в тия библиотеки.

Основна грижа на Сандански и другарите му е българското учебно дело. Те се стремят училищното образование да обхване най-широк кръг деца, да се строят нови училища и се ремонтират старите, да се поддържат училищата с нужните учебни пособия, да се назначават подготвени и предани на революционното дело учители. Ярко свидетелство за мъдрия държавнически ум на Сандански и другарите му е упоритият им стремеж да въведат в окръга задължително образование: отначало задължително е първоначалното образование (разбира се, там, където това е възможно) от 7 до 12 години, с намерение по-късно „да се направи задължително средното образование за децата на заможните, а способните бедни деца да се издържат до завършване средното си образование на народни средства“[1].

Серският окръжен комитет задължава „всички селски и градски комитети да вземат всички възможни мерки за построяване на сгодни училищни помещения“. Училищата навреме биват попълвани с нужните учители,

[1] Резолюцията на Втория редовен конгрес на Серския революционен окръг.

подбирани между образованите и добре подготвени членове на организацията. Учебната програма в училищата е строго съобразена със съответните указания на българското министерство на просветата, а учебниците са тия, с които се обучават всички деца в България. От учителите се изисква „една по-обширна просветна и културна дейност", като между другото им се вменява в дълг „да уреждат неделни и вечерни училища", а в средните учебни заведения да уреждат ученически кръжоци „за възпитание на младежта в революционен дух за подготвяне на бъдещи революционни дейци".

Селските революционни комитети са задължени да доставят на училищата нужните пособия — географски карти, сметала, картини по естествознание, детски библиотеки и др.

С прекрасно организираното широко учебно дело Сандански цели да огрaмоти неукото българско население, да подготви интелигенция за организационния и агитационния апарат на окръга, да подготви кадри за утрешното управление на свободна Македония.

Серчани полагат грижи и за народното здраве, за чието опазване изработват специални наставления. На околийските и местните комитети бива наредено да уредят пунктови аптеки. Лично Сандански в културната си

дейност отива още по-далече — дава съвети за домашната уредба на селяните, учи ги на добри обноски и навици дори в интимния им живот, говори им за личната и домашната хигиена, за опазване на морала, просвещава ги против разните суеверия и пр.

Енергичната и самоотвержена работа в тази насока на Сандански и другарите му допринася твърде много за разпръсване на безпросветния мрак и невежеството — печалните цветя на робството.

12. ФЕДЕРАТИВНАТА ИДЕЯ — ПОЛИТИЧЕСКА ПРОГРАМА НА САНДАНСКИ

Федерирането на балканските народи е идея още на великите възрожденци и революционери Раковски, Каравелов, Левски, Ботев. След освобождението на България от турско робство изразител на тази идея става Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) начело с Димитър Благоев, а по-късно — Българската комунистическа партия. В своя доклад пред Петия конгрес Георги Димитров ясно изтъкна:

„Нашата партия правилно свързваше разрешението на македонския въпрос със създаването на Балканската демократическа федерация."

Както вече се каза, идеята за Балканската федерация не е чужда още при създаването на организацията: за нея се говори като за една възможност, в случай че автономна Македония не се присъедини към България. По-

късно лозунгът за автономна Македония бива издигнат в устава на ВМОРО.

Пръв от македонските дейци за Балканска федерация заговаря Димо Хаджидимов в брошурата си „Македонският въпрос", издадена през 1901 г. Широка обосновка на федеративната идея е дадена в „Директивата за бъдещата дейност на организацията" от 1904 г. Левицата в движението свързва федеративната идея и с устройството на самата ВМОРО, а също и с управлението на бъдещата свободна македонска държава.

Според идеолозите на левицата ВМОРО трябва да бъде не централистична и националистична (както искат ръководителите на десницата), а „интернационална и федеративна". Така устроена, организацията „би могла да възпита населението за едно бъдещо федеративно-републиканско управление" на утрешна свободна Македония, което да задоволи всички народности; да премахне всяка почва за борба между конкурентните държави; да се яви като проводник за осъществяване на Балканската конфедерация.

Като актуален проблем федеративната идея за пръв път се разглежда от Съвместния конгрес на серчани и струмчани, свикан през пролетта на 1908 г.

Свикването на този конгрес не е случайно. Струмчани, заели централистка позиция между серчани и битолчани, вече бяха направили

опит да се свика „извънреден македонски революционен събор", който да разгледа положението, възникнало след Кюстендилския конгрес. Опитът им обаче не дава никакъв резултат, а между това младотурците вече усилено търсят сътрудничеството на националнореволюционните организации за обща борба против султанския абсолютизъм. През декември 1907 г. в Париж се свиква общ конгрес на опозиционните партии в Турция, на който участвували представители на турци, арменци, евреи и араби. Младотурците поканват и ВМОРО, като представител на българската националност, но поканата отива до Кюстендилския конгрес и десницата я оставя без последствие.

В началото на 1908 г. в София започва да излиза в. „Одрински глас" като „орган на одринските благотворителни братства", но всъщност се оформява като изразител на онези идеи в македоно-одринското движение, които ще бъдат разисквани от Съвместния конгрес на серчани и струмчани, а след това ще намерят отражение във Федеративната партия, която ще бъде учредена в Солун след младотурския преврат.

Съвместният конгрес на серчани и струмчани се свиква през пролетта на 1908 г. в Банско. От серчани участвуват: Сандански, Кан-

тарджиев, Буйнов, Стою Хаджиев, Скрижовски, Тодор Паница (Таската Серски е възпрепятствуван да дойде) и др.; от струмчани — Хр. Чернопеев, П. Китанов, Мирчо Икономов, Мишо Шкартов и др. На конгреса е поканен и Павел Делирадев — представител на одринските революционери.

Конгресът бива открит с доклад от Яне Сандански. Той изтъква, че всичките усилия на серчани да се запази единството на ВМОРО са останали безплодни по вина на сарафовци, гарвановци, матовци. След това Сандански говори за причините на междуособните борби, за ненавременното Илинденско въстание и печалните резултати от него. После той описва положението в Серския революционен окръг и посочва, че в Драмско, Серско и в полските села на Демирхисарско ожесточено вилнеят гръцки шовинистични банди и избиват видни организационни дейци. Поради това, заявява Сандански, организацията е заставена да дава сериозен отпор. Той се спира накратко и върху младотурското движение, за което серчани са най-общо осведомени от материалите на в. „Одрински глас". Особена загриженост Сандански проявява към положението на безимотните селяни, което все повече се влошава. По въпроса за отношението към другите македонски групировки Сандански потвърждава, че серчани са за единство на вътрешните революционни сили, но

върху принципите за независимост на организацията и за непримирима борба против чуждите попълзновения.

По въпроса за федератизма обстоен доклад изнася Павел Делирадев. Той излага историческото развитие на идеята за федериране на балканските народи, обрисува вътрешното положение на Турция и движението на младотурците, арменците и арабите, като подчертава ролята, която има възможност да играе балканският пролетариат.

При разискванията от страна на серчани се изказват Сандански, Чудомир Кантарджиев, Буйнов и др. Те категорично заявяват, че с матовци обща дейност е изключена. Като се спират на отрицателната роля, която винаги е играла българската реакционна буржоазия, серчани изтъкват искрената подкрепа, която македонското революционно движение получава от българската прогресивна интелигенция и трудещите се народни маси.

По въпроса за бъдещето на организацията в конгреса се оформят две мнения. Чернопеев и другарите му струмчани поддържат, че идеята за автономна Македония е отживяла времето си и вместо нея трябва да се издигне лозунгът за освобождението на цялата страна от абсолютизма, за една „велика източна федеративна република“ (което всъщност представлява не съвсем ясната платформа на в. „Одрински глас“, защищавана на конгреса

от П. Делирадев). Логическият извод от това становище е: унищожаване на четническия институт, подтикване на населението към масови акции, преустройство на другите организационни институти като съдебния, милицията и др.

Сандански и другарите му серчани намират за прибързани изводите на струмчани: те смятат, че четническият институт трябва да се реформира, но постепенно; приемат идеята за федерация, но Балканска.

„След дълги и изчерпателни разисквания по доклада, пише в спомените си Павел Делирадев, конгресът единодушно възприе федеративната идея за политическа програма на двата революционни окръга с пожелание тя да стане знаме на цялата революционна организация..." (Два месеца след този конгрес приетата от него федеративна идея ще легне в основата на легалната Народно-федеративна партия, която ще се създаде в Солун след Хуриета).

Павел Делирадев ни е оставил в спомените си един живо нарисуван портрет на Сандански от това време:

„36-годишен левент, с открито чело и със старинна славянска брада. Никакво позиране, никакви труфила по облеклото и въоръжението му, тъй привични за мнозина негови „дру-

гари по оръжие". Детска усмивка изкача от сърцето му и се разстила по цялото му, излъчващо мощ и вяра лице. Пронизващ, но топъл поглед, готов всеки миг да стане суров и дори зъл, ала топлотата е неговото обичайно нормално състояние. С нищо не манифестира своето предимство пред другите. Същото чувство на равенство и другарство запазва без принуда и през разискванията. Внимателно изслушва като прилежен ученик всички мнения, дори и най-малкия си другар.

Вън от събранията, при обикновена обстановка на четническия живот, виждаме само човека, наистина голям, но все пак човек с никакво отблъскващо самомнение... Духовно израснал и кален в неравните борби селянин от пиринското село Влахи. Скромно горд, дълбоко вярващ в успеха на трудната, но славна борба."

13. САНДАНСКИ И МЛАДОТУРСКИЯТ ПРЕВРАТ

Тиранический режим на султан Абдул Хамид и неговата престъпна камарила бе предизвикал не само недоволството на потиснатите народи, но и опозицията на влиятелни турски буржоазни среди, които виждаха, че този режим води Турция към катастрофа. Така възниква младотурското движение, ръководено от комитета „Иттихад ве тереки" („Обединение и напредък"). Разбира се, младотурците далеч не са революционни сили: това са млади офицери и султански чиновници, произлезли из средата на военната и държавна бюрокрация и поземлената аристокрация. Истинската им цел е да заздравят държавната власт и с помощта на някои полумерки — да ограничат и (ако е възможно) да задушат революционното движение на потиснатите народи и така да спрат катастрофалното разпадане на отоманската империя[1].

[1] През време на 33-годишното управление на султан Абдул Хамид от Турция отпаднаха България (Северна и Южна), Босна и Херцеговина, Египет и Тунис.

Между младотурците има и прогресивни елементи, но те се броят на пръсти и са твърде слаби, за да могат да насочат движението по демократичен път.

През декември 1907 г. комитетът свиква в Париж конгрес на опозиционните партии в Турция с представители на другите национални организации. Декларацията на общия конгрес в Париж изтъква, че от „деспотичния и станал отвратителен в очите на целия свят режим с чудовищните престъпления на сегашния управник Абдул Хамид" страдат не само нетурските народи, но и самите турци ... Всички народи на империята са били жертва на престъпната лудост на Абдул Хамид: турци, арменци, гърци, българи, власи, араби, евреи, друзи, кюрди изпитаха преследванията, изгнанията, заточаванията и кланетата.

След Парижкия конгрес младотурското движение в цялата империя рязко се засилва. Центрове на младотурския комитет в Европейска Турция са Солун и Битоля, отгдето именно бризват първите искри на въоръжения бунт.

Младотурският преврат започва с действията на Ниази бей на 6 юли 1908 г. в Битоля, отгдето се прехвърля в Скопие и Солун.

Издебнали подходящ момент, младотурците успяват. На 24 юли в Солун Хилми паша, от името на султана, тържествено възвестява възстановяването на конституцията.

Младотурският преврат с прокламираните от него идеи за серчани пада като узрял плод. Те решават да се легализират и в условията на легалност да продължат борбата за реализиране и разширяване на прокламираните свободи, за превръщането на Турция в една действително демократична федеративна държава, в която всяка нация да може свободно да се развива.

(Такова е отношението към младотурския преврат и на българската социалдемокрация. В своята статия „Революцията в Турция" в сп. „Ново време" от 1908 г. Димитър Благоев изтъква, че турската революция би могла да има „велико историческо значение" от гледна точка на освободителното движение на международния пролетариат и би създала в самата Турция условия за организиране на мощна пролетарска класа, ако Турция „се преобърне в една демократическа държава, основана върху принципа на федерацията на нациите, влизащи в нея, върху правото на свободното самоопределение на всяка от тях вътре в държавата".)

Превратът заварва Сандански в неврокопските села. Той незабавно уведомява другарите си от Серския окръжен комитет за събитието и ги кани да се съберат в Солун. Скоро след това Сандански и Тодор Паница откри-

то влизат в Неврокоп, тържествено посрещнати от цялото гражданство и селяните от близките села, както и от представители на новата младотурска власт. На небивалия многохиляден общограждански митинг, изправен на балкона на Околийското управление, Сандански държи пламенна реч. Като поздравява извършения преврат, същевременно той призовава към бдителност и неуморна, вече легална борба, докато не бъдат осъществени прокламираните свободи.

Изпратени от цялото гражданство и официалните власти, Сандански и Паница нощуват в Просечене и на другия ден заминават за Драма. По целия път от селото до града, дълъг 15 километра, те биват придружавани от хиляден ликуващ народ. От Драма те взимат влака за Солун.

На път за Солун Сандански и Паница спират на гара Серес. Двамата войводи са облечени в официални костюми и бели ризи, а четниците им — в лятна четническа униформа, в пълно въоръжение. На червени книжни ленти, кръстосани през гърдите им, се чете: „Да живее свободата, братството, равенството!"

Когато влакът спира за кратко на гарата, стотина серески граждани — българи и турци — възторжено акламират прославените борци начело с техния легендарен войвода.

Издавайки се силно през прозореца, Сандански високо извиква:

— Драги братя! Съединението на народите е смърт за царете! Долу тиранията! Да живее свободата!

И така до Солун, по път, покрит с лаврите на победата... Но дали всичко ще завърши така щастливо, както започва? Тази мисъл нито за миг не напуска съзнанието на Яне. Трезвен революционер, запазил присъствие на разума и при най-бляскави победи, и след кървави поражения, той и сега не се отпуска в щастливото самодоволство на победителя. И колко е прав — бъдещето скоро ще покаже...

Докато Сандански и Тодор Паница пътуват на юг, към Солун се отправят и всички войводи, и членове на Серския революционен окръжен комитет. Скрижовски и Ал. Буйнов, слизайки в Банско, биват ласкаво посрещнати от народа и най-учтиво — от официалната власт. Георги Казепов, слизайки в Мелник начело на чета, която пее „Дружна песен", бива посрещнат с овации от целия град. Небивало вълнение предизвиква и Таската Серски, когато влиза в Серес и се изправя пред конака, за да произнесе своята реч. Обкръжен от 13 отбрани четници, Таската завършва речта си с възгласа:

— Долу султанът! Да живее революцията!

Така, в истински всенароден празник се

превръща легалната поява на всички серски войводи и техният път до Солун е път на обвеяни със слава и признателност храбреци.

Сандански и Паница пристигат в Солун на 15 юли. На гарата те биват посрещнати най-тържествено от ръководителите на младотурския комитет, от представители на всички народности, населяващи многонационалния Солун, и, разбира се, от многоброен народ. Още на гарата Сандански произнася реч, в която разобличава „разорителната, грабителска и алчна за злато политика на омразния абсолютен режим“ и призовава народа към борба за затвърдяване на извоюваната свобода.

В Солун Сандански отсяда край брега на морето, в хотел „Англетер“, където устройва срещите си с представители на младотурския комитет и приема посетители.

Ето как намиращият се тогава в Солун Ангел Томов (по-късно редактор на органа на Народната федеративна партия в. „Народна воля“) описва първите хуриетски дни в Солун и появата на Сандански: „Истинска сензация бе обаче пристигането в Солун на Яне Сандански и неговите най-близки сподвижници — членове на Серския окръжен революционен комитет и районни войводи. Никога в Солун не са звучали такива пламенни революционни слова, не са давани та-

кива искрени обещания между турци и македонци за братско съжителство и сътрудничество, за работа в полза на народа, демокрация и напредък, не са се стискали тъй сърдечно вражески до вчера ръце, не са се разменяли братски целувки и не е блестял в очите огънят на една радостна надежда за нов живот на Балканите. Всичко изглеждаше невероятно и приказно. Сандански със своя многоброен „щаб" бе сменил хайдушката си резиденция с тая на Хилми паша, като бе отседнал в един от най-разкошните хотели в Солун"...

Усилената дейност на Сандански започва веднага след неговото пристигане. Още на следния ден пред голямо множество, събрано на площад „Молос", той държи реч, в която остро напада султанското управление, апелира за сплотеност и предупреждава, че македонските революционери няма да сложат оръжие, докато не видят „свободата осигурена". В този смисъл Сандански говори и при среща с един от лидерите на младотурците, Енвер бей. На него той заявява, че революционната организация ще запази своята независимост и не ще предаде оръжието си, докато старият режим не бъде окончателно ликвидиран и докато не се гарантира „областно самоуправление на Македония".

В близките дни след пристигането на Сандански, в Солун се озовават и неговите най-близки другари — Георги Скрижовски, Ал.

Буйнов, Таската Серски, горноджумайският войвода Петър Китанов, Димо Хаджидимов, Чудомир Кантарджиев, Христо Чернопеев, Мирчо Икономов, Крум Чапрашиков, Разлогов и др. Всички са предмет на внимание от страна на младотурската власт, а българското население на града шумно ги акламира при всяка тяхна поява.

Най-уважаваният серчанин е Сандански. Младотурците отлично знаят неговото влияние сред народа, изпитали са силата на Серската революционна организация и сега полагат всички старания, за да не остане и сянка съмнение у него в искрените им проекти за бъдещето. Неговото име е в устата на всички, за него се говори и на събрания, и на приеми, и в кафенета, сведения за него и различни разкази за негови героични прояви печатат един след друг солунските вестници, за да задоволят жадния интерес на читателите. Турският в. „Йени Асър" в броя си от 18 юли посвещава статия за Сандански, в която между другото пише: „Сандански е един много образован човек... В речите си той се показа със здрав разсъдък и голямо красноречие, с което докара във възхищение всинца. Заедно с тия високи дарби, той е още горещ патриот и много скромен".

В хотел „Англетер" се провеждат няколко срещи между Ниази бей (виден лидер на младотурците), от една страна, и от друга — Сан-

дански, Чудомир Кантарджиев, Буйнов, Крум Чапрашиков и Разлогов. В тези първи разговори, които се водят на турски и френски език, се разисква върху характера на младотурската революция, бъдещото положение на Македония в турската държава, правата на християните, парламентарните избори, училищата, бюджета на държавата във връзка с нуждите на населението и др.

След тези срещи с младотурците и след първите съвместни съвещания на серчани и струмчани повечето от войводите се връщат в провинцията: Чернопеев заминава за Скопие, Таската Серски — за района си, а Сандански за Велес, гдето възторженото българско население го посреща с венци и цветя.

Във връзка с възвестяването на конституционния младотурски режим серчани и изобщо левицата решават да излязат с манифест. Сандански настоява манифестът да бъде отправен от името на Вътрешната революционна организация. Другарите му обаче държат манифестът да бъде подписан само от Сандански, като най-популярен и широко известен ръководител на организацията и в Турция, и извън нея. След много увещания Сандански (винаги пословично скромен, напълно лишен от водачески амбиции) най-сетне се съгласява.

Манифестът веднага бива публикуван в пресата, а чуждите кореспонденти незабавно предават съдържанието му на своите задгранични вестници. Освен това Манифестът бива отпечатан и на хвърчащи листове, които са пръснати и разлепени по улиците и заведенията на Солун и из цяла Македония. Ето част от съдържанието на този исторически документ, наречен „Манифест към всичките народности в империята":

„Драги съотечественици,

Толкова очакваният лъч на свободата изгря. Нашето измъчено отечество е възродено. Позорният абсолютизъм е в агония. Против него въстана целият народ в лицето на всички съставляващи го нации. Революционният позив на братската нам Младотурска революционна организация намери радушен отклик в душата на толкова измъчения народ. Народът роб стана господар. И неговата свещена присъда е: смърт на абсолютизма; смърт на угнетителите!"

След като припомня на всички нации, населяващи империята, робския живот и на мюсюлмани, и на християни и след като се прекланя пред паметта на загиналите в кървавата борба, Манифестът продължава:

„Жребието е вече хвърлено. Връщане назад няма, че пък кой ли от вас би пожелал да се върне наново към смрадната атмосфера на безправието и разврата на бившата тирания?

Сандански в Солун. Димо Хаджидимов — горе вдясно

Нека всички си дадем дума, че предпочитаме смъртта за свещената свобода пред гнусния ярем на робския живот.

Бодрост, самопожертвеност и постоянна готовност за борба — ето кое трябва да ни въодушевява в този велик момент.

Смърт на тиранията — за да живее народът!

Да живее свободата!"

Народната федеративна партия

Възстановяването на конституцията открива пред революционните движения възможности за легална дейност и изграждане на политически партии. Така възникват Народната федеративна партия, Съюзът на българските конституционни клубове и Социалистическата федерация.

Народната федеративна партия е дело на левицата във ВМОРО и неин най-виден представител е Яне Сандански. До образуването ѝ обаче не се стига така бързо. Защото в първите дни след младотурския преврат сред левицата се очертават две групи: на серчани, с ръководители Сандански, Тодор Паница, Александър Буйнов, Стою Хаджиев, Георги Скрижовски, Таската Серски (към тях се присъединява и Димо Хаджидимов), и втората група — на струмчани и солунчани — с

ръководители Хр. Чернопеев, Димитър Влахов, Христо Янков, Павел Делирадев, Ангел Томов, Никола Харлаков, Стойно Стойнов. Към втората група се ориентира и членът на Серския окръжен комитет Чудомир Кантарджиев.

Двете групи изразяват в общи линии идейните различия, очертали се още на съвместния конгрес между серчани и струмчани. След юлския преврат серчани начело със Сандански наистина поддържат приятелски връзки с лидерите на младотурците, но се отнасят резервирано към тях. Зрял политически ум, Сандански хладнокръвно наблюдава събитията и допуска, че е възможна реставрация на стария режим; затова запазва организационните и боевите кадри на Серския революционен окръг и продължава да разчита само на материалните средства на организацията. Другата група смята, че трябва да се даде най-широка подкрепа на младотурската партия и заедно с нея и с другите демократични сили да се работи за разширяване на конституционния режим: изхождайки от тази позиция, те закриват в своите окръзи Вътрешната революционна организация.

За жалост съществуващите идейни различия между двете групи се подсилват от амбициите за ръководство на формиращата се легална левица. Пагубна амбиция за водачество проявява Димитър Влахов: владееш

чужди езици, завършил висше образование, учител в Солун, той не скрива чувството си за превъзходство над другите.

Към края на 1908 г. и началото на 1909 г. двете групи водят преговори и решават да свикат общ конгрес за образуване на политическа партия.

Базата на споразумението е изложена в уводната статия на първия брой на в. „Народна воля", излязъл на 17 януари с. г. като „орган на Българската народна федеративна партия". От статията се разбира, че двете групи са решили да образуват партия, която след своя учредителен конгрес да носи името „Народна федеративна партия" (Българска секция), понеже се проектира учредяването и на турска, гръцка и т. н. секция към нея. В-к „Народна воля" обявява становището на формиращата се партия по различните въпроси. Още сега се говори, че българите в Македония ще имат две партии — федеративна и работническа. Задача на втората партия ще бъде да организира работничеството и да отстоява неговите класови интереси; федеративната партия ще защищава интересите главно на подавляващото болшинство от българското население — дребни собственици, безимотните или малоимотните чифлигари, дребни селски стопани, дребни занаятчии и търговци.

Учредителният конгрес се свиква в Солун през август 1909 г. в големия салон на бира-

рия „Сплендид палас“, под председателството на Сандански. Присъствуват 33 делегати от 15 околийски организации: от Мелнишка — Яне Сандански и Георги Казепов, от Демирхисарска — Стою Хаджиев и Илия Бижов, от Неврокопска — Ст. Пашкулев и Ал. Божиков, от Горноджумайска — Д. Кощанов и Г. Захариев, от Струмишка — Хр. Чернопеев и К. Самарджиев, от Разложка — Скрижовски и Елезов, от Серска — Таската Серски и Стамболиев, от Драмска — Т. Паница, от Одринска — Ангел п. Киров, от Солунска — Димитър Влахов и Христо Янков, от Велешка — М. п. Гьошев и Д. Мирасчиев, от Тиквешка — Добри Даскалов и Дончо Лазаров, от Кукушка — Ив. Икилюлев и Н. Петров, от Битолска — Ив. Манолов, от Долнопоройска — В. Христов, от Горнопоройска — Хр. Медникаров и Т. Клифов, от Малешевска — Герасим Огнянов, от Охридска — Г. Митрев, от Петричка — Пандо П. Манушев, от Скопска — Юрдан Шурков и Ф. Байрактаров (последният — Байрактаров, е турчин). За делегат на Неврокопска околия бива избран Ал. Буйнов, но той не успява да дойде.

На конгреса са изнесени два доклада — от Хр. Янков за състоянието на местните партийни организации и изграждането на партията, и вторият — от Ангел Томов за идейната основа на вестник „Народна воля“.

Конгресът приема декларация, програма и правилник на новата партия.

Като ръководно начало на партията се сочи „организирането на трудещите се маси от народа в името на техните близки и по-далечни интереси срещу монархизма, национализма и срещу паразитическите и експлоататорски слоеве...“ По отношение на националния въпрос Народната федеративна партия, изградена на интернационална основа, ще се стреми към „демократически порядки, за гарантиране максималната възможност за свободно проявление и развитие и за най-малките национални малцинства“. По отношение на управляващата младотурска партия „Иттихад ве тереки“, както и към конституционните националистически клубове, в декларацията се казва, че те „са проводници на спъващия развитието и обновлението национализъм“. И после: „Господствуващите интереси на тази партия (младотурската, б. а.) са интересите на турската бюрокрация и интелигенция, на едрите земевладелци и на оформяващата се турска едра буржоазия, които диктуват запазването на привилегированото положение за себе си за сметка на народа или на същите слоеве от други нации, а това няма нищо общо с истинското тържество на народовластието и революцията“.

Конгресът разрешава и въпроса за федеративността в партията, в смисъл вътре в нея

да се създадат отделни секции за всяка националност — българска, турска и т. н. (На практика обаче бива създадена само българската секция — до създаването на други секции не се стига.)

Програмата на партията започва с текста: „Върховната власт принадлежи народу". В програмата се иска областно и общинско самоуправление, възвръщане на заграбените земи и снабдяване на безимотното население със земя, взета от земевладелците срещу възнаграждение; въвеждане на прогресивно-подоходен данък, създаване на трудово законодателство и въвеждане на обществени осигуровки и пенсии „за сметка на държавата и господаря".

Аграрният въпрос, с който е свързана съдбата на чифлигарите и за които Сандански най-живо се интересува, заема особено място в резолюцията.

Особен интерес представлява резолюцията на конгреса по училищния въпрос. Тя изисква да се свика един национален събор, избран от всички българи — отомански граждани, навършили 20-годишна възраст, който да излъчи един мирски съвет с мандат от две години, за да ръководи просветното дело на българите; да се предостави на градските и селските национални общини и училищни настоятелства свободно да уреждат своите училищни дела; да се отделят училищата от цър-

квата и да се забрани на духовни лица да се месят в училищните дела.

За Централно бюро на партията конгресът избира Димитър Влахов, Анастас Матлиев и Христо Янков (и тримата дейци на организацията в Солун и постоянно живеещи там), а за съветници — Сандански, Ал. Буйнов, Добри Даскалов (виден тиквешки войвода), Д. Кощанов (близък другар на Сандански от Горна Джумая), Хр. Чернопеев и Юрдан Шурков (велешки деец на организацията).

Читателят с право ще се учуди защо Сандански, единодушно избран за председател на конгреса, не влиза в Централното бюро на партията? Та нали тази партия е резултат главно от борбите и усилията на серчани, воглаве със Сандански? Нали главно с името на Сандански тази партия би могла да спечели най-голям престиж в самата Турция — сред широките потискани маси, на които Яне е легендарен защитник и покровител, и вън от Турция — сред европейската общественост, за която неговото име отдавна е синоним на независимото, несломимо и героично македонско революционно движение?

Всичко това наистина е така и Сандански е могъл, ако е искал, да влезе в Централното бюро на партията. Но лишен от водачески амбиции, съзнавайки какви вреди могат да на-

несат караниците за власт във всяка партия и движение, той скромно заема своето място в партийния съвет, готов да носи докрай своя патриотичен и революционен дълг дотогава, докато съществува гнет, страдания и насилие.

Съюзът на българските конституционни клубове

Той се основава в Солун през септември 1908 г. Измамвайки искрените стремежи на масовия състав, много от ръководителите заедно с председателя на съюза Тома Карайовов са агенти на софийския дворец. Прикритата цел на ръководството на съюза е да се компрометира и провали конституционният режим в Турция, да се върви към обособяване на Македония в отделна единица, с оглед по-късно тя да се присъедини към България. Централно място в официално обявената програма на съюза заема въпросът за просветно-религиозните права на българите в Македония; чифлигарският въпрос е поставен на заден план, макар той да засяга жизнените интереси на огромната част от българското население.

Съюзът на БКК просъществува легално само около година. През втората половина на 1909 г. младотурците го разтурят. Разтуряне-

то на Съюза е добре дошло за матовци: те използуват тоя факт, за да внушават на народните маси, че и при режима на младотурците липсват условия за легална дейност и че следователно се налага да се върнат към старите методи на борба, към атентатите и четническите набези. Към 1911 и 1912 г. те така и направиха.

Социалистическата федерация

В Македония социалистическите идеи проникват още в края на миналия век. Първите сеячи на социализма са македонските революционери-марксисти, влезли в редовете на ВМОРО; много скоро след това в редица селища възникват просветни социалистически кръжоци и групи.

Всички македонски революционери-марксисти, чийто най-личен представител е Димо Хаджидимов, минават през школата на българската социалдемокрация, водена от Димитър Благоев. Като разпространяват чрез устна агитация и литература социалистическите идеи в Македония, както и чрез своето непосредствено участие в делото на организацията, те оказват огромно въздействие за развитието на революционната идеология, за избистряне идейните позиции на вътрешните дейци в борбата им против върховизма до Илин-

денското въстание, а след въстанието — в борбата против вътрешния върховизъм.

След младотурския преврат марксистите особено допринасят за идейното оформяне на Народната федеративна партия като партия демократична и прогресивна.

Благотворното влияние на социалистическите идеи изпитват преди всичко Гоце Делчев и Яне Сандански, както и почти всички видни дейци на левицата в македонското освободително дело.

Просветните социалистически кръжоци и групи, възникнали в Македония, са огнища на бъдещото македонско социалистическо движение. Техен пръв организатор и пропагандатор е Васил Главинов, един от най-пламенните, най-предани и верни последователи на Димитър Благоев. Още в 1894 г. Главинов основава във Велес първия социалистически кръжок. Дошел от България като добре подготвен марксист, Главинов носи със себе си и богата социалистическа литература. Първото огнище скоро дава пламък и 6 години по-късно социалистически групи се образуват в Битоля и Крушево. Между ръководителите на групата са борци, които скоро ще се издигнат като войводи или отговорни дейци на ВМОРО, а някои от тях ще загинат в сражения с турския аскер.

През 1905 г. със знанието и съдействието на Димитър Благоев и Георги Кирков в Ско-

ние се установява социалистът Константин Антонов (дотогава активен деец на ВМОРО в Смолянско) и създава там просветен социалистически кръжок. Пак със съдействието на тесните социалисти в Битоля се установява и прави опит да образува социалистическа група Тихомир Павлов (по-късно войвода в Одринско). Извън групите отделни социалисти проявяват дейност и на други места в Македония и Одринско, но без организационна връзка помежду си.

Скоро след младотурския преврат в Македония израстват две социалистически организации — едната с център Скопие, начело с Васил Главинов, и, втората, наречена социалистическа федерация, с център Солун, ръководена от Аврам Бенароя. Първата социалистическа организация има за база Западна Македония (но има своя група и в Солун) и отстоява позициите на БРСДП (т. с.); неин печатен орган е в. „Работническа искра", редактиран от Главинов. Влиянието на Социалистическата федерация се простира сред работниците (главно евреи) в Солун, Кавала, Серес, Драма и Ксанти; тя издава в. „Лаворадор" („Работник") на еврейски език, който помества статии и на други местни езици, особено български.

Отношенията между двете социалистически организации в Македония са крайно изострени. Обяснението е лесно. Докато Васил Гла-

винов е тесняк, Социалистическата федерация, ръководена от социалдемократ-общоделец, не проявява революционна твърдост и последователност в борбите.

Първият конгрес на социалистите в Македония бива свикан през декември 1910 г. в Солун. Конгресът е открит от Васил Главинов. Преди започване на работата му в конгреса се явява делегация на Социалистическата федерация. Отначало Главинов се противопоставя на приемането ѝ, но след като представител на Федерацията декларира, че в бъдеще ще поставят своята борба на революционна база, конгресът приема делегацията да участвува в неговата работа.

Няколко дни по-късно конгресът завършва със създаването на Социалистическа федерация с две секции — българска и еврейска. Обаче здраво обединение не е постигнато. И след конгреса двете социалистически организации продължават да водят самостоятелен организационен живот, като отношенията им отново се изострят. Войните на Балканите прекъсват естественото развитие на социалистическото движение в Македония.

14. САНДАНСКИ НА ЛЕГАЛНА РАБОТА

Революционната мрежа в Серския окръг остава. Патриаршистите.

След превратa на младотурците Сандански ясно предвижда трудностите, които организацията ще срещне, макар и легализирана. Той очаква, че трудности ще възникнат в резултат от подмолните действия и провокации на съседните балкански коронованн глави и тяхната местна агентура, както и от страна на самите младотурци. Бдителен и резервиран, запазвайки самообладание при всяка политическа ситуация, Сандански не желае да бъде изненадан от евентуален обрат на събитията, докато някои ръководни дейци на левицата (като напр. Чернопеев) се впускат в легална борба без никакви предохранителни мерки. Наистина Сандански използува с всички сили легалните условия, но той знае, че при обрат силите на властта са големи и с голи ръце срещу нея не ще може да се излезе. Затова още на 16 юли в Солун той публично предупреждава, че „македонските революцио-

нери няма да сложат оръжие, докато не видят свободата осигурена". Същото той заявява и на Енвер бей. През август 1908 г. Сандански и другарите му излизат с „Декларация на Македоно-одринската революционна организация", издадена в Солун, в която се казва, че организацията не е сложила оръжието и че е готова всеки момент да го вземе отново и да продължи борбата в нелегална форма, ако „не се дадат гаранции за граждански и политически свободи".

За да запазят своята независимост, серчани продължават да събират членските вноски и другите налози, определени от организацията.

Пак във връзка със запазването на организационната мрежа и нейната боева сила Сандански и другарите му нареждат селската милиция да продължи да се обучава с оръжие. На това младотурската власт отговаря със заплашвания и арести. По този повод органът на санданистите, в. „Конституционна заря" (издаван в Солун, редактиран от Дим. Мирасчиев), в уводна статия предупреждава, че организацията „съхранява и подготвя своите боеви сили не за да парадира пред когото и да било, а за да изпълни един свой последен и свещен дълг към своето отечество: да го запази от посегателствата на реакцията, която още не е умъртвена, която не е дори и изтощена . . ."

Докато Сандански и другарите му искрено призовават към братство между всички народности и единна борба за демократизиране на Турция, легализиралите се великогръцки чети в Серския революционен окръг нито за ден не забравят старата вражда. Озлоблението срещу българите се изостря особено когато цели гъркомански села започват масово да напускат патриаршията и да преминават към Българската екзархия, като възвръщат своята българска националност. Само след младотурския преврат серските дейци пробуждат и разпалват народностното съзнание на около 20 села в полето край Струма. В Мелнишко гъркоманите преминават към Екзархията още преди юлския преврат и това изцяло е резултат от патриотично-революционната дейност лично на Сандански.

Винаги верни на своите интернационалистически принципи, серчани са далече от мисълта да изострят националистичните разпри: затова след превратa те съветват българското население да се държи лоялно към гърците и гъркоманите; дори първите месеци, когато някои български села категорично решават да повдигнат въпроса за минаване към Екзархията и заемане на принадлежащите им от по-рано черкви, серчани ги съветват „да не бързат". Разбира се, серските дейци не могат да възпрат онези български села, които спонтанно, без да се обръщат за съвет, отва-

рят някогашните български черкви и настаняват в тях български свещеници...

Тия спонтанни патриотични прояви предизвикват злъчните нападки на излизащия в Солун гръцки в. „Алития". Преиначавайки фактите, вестникът обвинява българите, че уж насилствено били побългарявали гръцки черкви. След атаките в пресата и други някои пропагандни акции срещу българщината в Македония нахълтват нови великогръцки банди, сега наричани „паликарета", които започват въоръжени нападения, убийства и кланета над българското население.

Терористичните акции обаче въпреки своята жестокост не спират процеса на възвръщане българската националност: голям брой нови гъркомански села скъсват с Патриаршията и преминават към Българската екзархия. Така напр. председателят на Серската българска църковна община с писмо № 619 от 19. IX. 1910 г. изпраща в Екзархията списък на 16 села от Серско, които същата година са минали под ведомството на Екзархията. А това явление е повсеместно там, където има гъркомани.

Българското учебно дело през Хуриета

По време на младотурския режим клубистите усърдно разпространяват в българския

печат клеветата, че Сандански и другарите му се били „продали на младотурците", че „те щели да затварят българските училища и черкви, че искат да потурчат българите" ... Главният им „аргумент" е упоритият стремеж на серчани да ползуват бюджетните средства на турската държава, определени за българското учебно дело, и отправените от тях критики срещу Българската екзархия. Ето каква е истината.

През първата учебна година след юлския преврат Сандански и другарите му действително настояват пред турското министерство на просветата да отпусне от бюджета си предвидените пари за заплати на учителите в българските първоначални училища. Такива пари наистина биват отпуснати за някои училища в Серския окръг и тези учители се наричали меарифски. Разбира се, меарифските учители в българските училища са си българи и учебната програма си остава същата. Разликата между меарифските и екзархийските учители е само тази, че първите се заплащат от бюджета на турската държава, а вторите — от Българската екзархия. Главни съображения на Сандански и другарите му да настояват българските училища да са меарифски са: 1) българите без друго плащат специален данък, наречен меариф верги си (данък за просвещение), а приходите от този данък ползват само турците и някои други народности,

които се просвещават за сметка на българското население; 2) броят на българските първоначални училища, заплащани с държавни средства, ще се увеличи, заплатите на учителите ще се повишат и др.

Но това не се харесва на младотурците. С меарифските държавни училища те имат за интимна цел не да подобряват учебното дело на нетурските националности (и особено на българите в Македония), а да го „отоманизират"; зад „отоманизиране" на училищата младотурците крият стремежа си да притъпят националното съзнание на нетурското население. Затова още в края на първата учебна година турското министерство на просветата отказва да изплаща заплатите на българските учители. Това заставя Сандански и другарите му, без да престават да настояват за съответната част от бюджетните средства, постепенно да се насочват към местните общини и Екзархията.

Впрочем, серчани никога не са отричали Екзархията като общобългарски културно-просветен институт, макар да са я критикували за произволите, вършени от някои нейни органи с назначаването на нежелателни за организацията учители, за незаконни уволнения на учители, за несправедливи размери в заплатите на някои категории основни учители, за някои отживели времето си училищни разпоредби и др.

След ликвидиране на „меарифщината“ и възстановяване на единната училищна система с училища, издържани само от местните български общини и Екзархията, Сандански и някои от другарите му биват избирани за съветници в епархийски смесени съвети при съответните български митрополии. Така Сандански е избран за съветник в Мелнишката българска митрополия, Георги Скрижовски е избран за съветник при Драмската българска митрополия, а Таската Серски — за съветник при Серската българска митрополия и др. Освен това през май 1912 г. Сандански, заедно с Георги Поцков, е избран и за епархиален гласник от Мелнишката епархия за Народния събор: тоя събор се проектира да се свика в Цариград, за да внесе необходимите изменения в Екзархийския устав, но бива осуетен поради настъпването на войната.

Ревностното отношение на Сандански и серчани към образованието много пъти се сблъсква с инертността или консервативното отношение на отделни екзархийски чиновници и митрополити, които се опитват да провеждат лична политика в учебното дело, или да го подчиняват на църковно-религиозен дух. Най-убедителен документ на тая борба е изложението до българския екзарх Йосиф I срещу някои митрополити и екзархийски чиновници в Серски и Струмишки окръг, което Сандански и другарите му заедно с Хр.

Чернопеев връчват на екзарха в София през 1911 г. Екзархът, който уважава Сандански и добре познава огромното му влияние върху населението в Серски революционен окръг, приема изложението с думите:

— Трябва да си подадем братски ръка и да вървим дружно, защото настъпват времена, когато върху гърба на народа ще се разрази страшна буря...

Екзарх Йосиф I, един от откритите противници на Фердинанд, с тия думи подсеща за балканските монархии, вече започнали да кроят военен заговор: точно по това време българската общественост е обезпокоена от слуховете, че дворцовите клики в София и Белград подготвят преговори за бъдещата подялба на Македония след една война срещу Турция... За това се говори най-упорито, но никой не подозира, че войната не е само идея, а план, вече сложен на масата и готов за действие...

Опити за разбирателство на сданисти и клубисти. Фердинанд срещу Сандански

Докато ръководителите на Съюза на българските конституционни клубове (в лицето на Т. Карайовов, д-р Вл. Руменов, П. Пенчев и др.) проявяват враждебно отношение към серчани и особено към Сандански, членската

маса на съюза, както и някои по-изтъкнати негови ръководители проявяват настоятелен стремеж за разбирателство с левицата за обща легална дейност на българите в Македония за извоюване на повече свободи. Серчани, за които народните интереси стоят над всичко, са готови на взаимодействия с тях и дават израз на своята готовност.

Но вместо да се започнат преговори в тоя смисъл, на 24 септември 1908 г. ръководителите на съюза (доскорошни хора на Сарафов) правят първия си опит да го убият. Това става в Солун, в кафене „Бошнак-хан". Вместо Сандански падат убити двамата му другари четници, които го придружават. Сандански бива леко ранен. За това нападение секретарят на Фердинанд Чапрашиков веднага съобщава с твърде бърза телеграма, изпратена от софийския дворец до Стара Загора (където Фердинанд по това време се намирал): „Тая минута узнах, но невъзможно да проверя, че Сандански днес тежко ранен в Солун от войводата Тане Николов от Вътрешната организация. Най-сетне! Покорен Чапрашиков." (Телеграмата е намерена в тайния княжески архив — б. а.)

Че преди покушението е ставало въпрос за обединяване на санданисти и клубисти, свидетелствува и в. „Конституционна заря" от 29. IX. 1908 г. Вестникът пише, че убитите другари на Сандански дошли в Солун именно

във връзка с акцията за помирение. Като изтъква, че повикът за помирение е „общ зов на българина в империята", „Конституционна заря" горчиво заключава: „Ние доста добре познавахме кръвопийската натура на хората, с които трябваше да се помиряваме, ние доста добре знаехме лицата, които ръководеха тези убийци. Ние доста добре познавахме и онзи, който натиска копчето на тая продажна машина, но ние не можехме да не допуснем, че при настоящия момент всички те вкупом ще поставят интересите на българската нация в империята по-горе от едно убийство"...

Че този, „който натиска копчето", е не друг, а лично Фердинанд, личи не само от откритата в наше време телеграма на Чапрашиков (твърде красноречива със своя текст и тон), но и от съдбата на тримата убийци. Солунските агенти на Фердинанд, устроили убийството в „Бошнак-хан", след атентата прикриват убийците и по канал ги изпращат в България, където властта им устройва посрещане като на герои...

Усърден слуга на двореца, Тома Карайовов в редица писма до Добрович моли да му се изпратят пари и във всички писма той се поставя „безусловно под заповедите на царя". В едно писмо до Добрович от 4 май 1909 г. Карайовов съобщава, че в Солун бил дошъл един четник, изпратен от Пенчев, като се очаквало да пристигне още един; двамата

четници били натоварени да убият Сандански... В друго писмо до Добрович от 9 юли 1909 г. Карайовов пише: „Сандански се намира в Цариград; там той е дебнат от двойна мрежа хора, които нямат никаква връзка между себе си. Възможно е, преди да стигне писмото ми до вас, да се получат новините за свършена работа“...

По това време Сандански наистина е в Цариград, за да действува пред надлежните фактори за подобряване икономическото положение и българското учебно дело в Македония. През време на престоя му в Цариград там биват изпратени 12 терористи, за да убият него и съмишлениците му... Не успяват. Своевременно предупредени, Сандански и другарите му взимат предохранителни мерки.

„Двойната мрежа“ от терористи в Цариград не успява в своята черна мисия, но друга „мрежа“ — в Солун, извършва второ нападение срещу Сандански. Това става на 14 август 1909 г., когато Сандански се разхожда срещу кафене „Коломбо“. Този път с него е Стою Хаджиев. И сега покушението е безуспешно. Сякаш самото провидение пази този легендарен народен син, та в последния миг черната ръка на убийците трепва...

Второто покушение над Сандански предизвиква още по-горещото възмущение на прогресивната общественост в България, особено като се има предвид, че на тия коварни удари

из засада Сандански не отговаря със съответните контраудари.

Идеята за помирение между федератисти и клубисти не заглъхва и след покушенията над Сандански. През късната есен на 1909 г. те започват поверителни преговори за споразумение с база — програмата на Федеративната партия. Ала тази идея, която се споделя от всички патриотични българи в Македония, не се осъществява поради намесата на Фердинанд чрез висшето ръководство на съюза на БКК, главно чрез Карайовов и Пенчев.

Читателят навярно ще се запита защо Фердинанд с такава неистова злоба и рискувайки своя княжески престиж, се стреми към физическото премахване на Сандански? Два са мотивите за това. На първо място — политическият. По онова време Фердинанд се стреми да спъне стабилизирането и демократизирането на младотурския режим, който представлява заплаха за неговите династически амбиции. С убийството на Сандански той се надява да премахне главната личност сред българите в Македония и Одринско, привърженик на демократизирането и голям борец за федерация. Премахването на Сандански най-сетне ще осуети желаното от долу обединение на федератисти и клубисти.

Другата причина за озлоблението на Фер-

динанд е паническият му страх, че... ще бъде убит от Сандански. Тоя страх бива подсилван от сарафисти и други вътрешни върховисти, от различни служебни лица около Фердинанд, които скубят тлъсти парични суми от царската особа, уж за да осигурят нейната охрана срещу покушение... Тайната архива на Фердинанд е пълна с лъжливи доклади, рапорти и писма, в които работите са представени така, като че „негово величество" на всяка крачка е бил дебнат от сандаписти и всеки момент е могъл да бъде убит...

Разцеплението на Федеративната партия

Федеративната партия, дело на левицата, бе резултат от обединението на три течения — серчани, начело със Сандански, струмчани, начело с Чернопеев, и солунчани, начело с Д. Влахов. Единодушието сред тях обаче не продължава дълго. Чернопеев — човек чист по душа, храбър и предан на движението, но нестабилен като характер, буен и избухлив, лесно се възпламенява от надежди в младотурците, но твърде скоро, още на първата година след юлския преврат, е напълно разочарован и вместо да упорствува и използува всички възможности за легална борба, намисля „да хваща гората". В края на декем-

ври 1909 г. той излиза в нелегалност и с това нанася сериозен удар върху Федеративната партия.

Много по-сериозен обаче е ударът, нанесен от солунската група.

Както се писа, за Централно бюро на партията бяха избрани все хора от тази група, първенствуваща роля между които играе Д. Влахов. Другите двама — Христо Янков (още ученик в гимназията) и А. Матлиев (търговски служещ), се намират под негово пълно влияние. Но да се овладее ръководството на партията, това съвсем не значи да се изолира личността на Сандански и още по-малко — да се накърни, макар и на йота, неговият огромен авторитет. А това силно дразни Д. Влахов, който храни амбиция да се наложи като единствен партиен водач. Все поради това Д. Влахов пръв се кандидатира за народен представител на Федеративната партия и опитва най-различни начини за подронване престижа на Сандански. Амбицията на Д. Влахов стига дотам, че през януари 1910 г. Централното бюро, без да свика конгрес, изключва Сандански от редовете на Федеративната партия . . .

Веднага след тоя скандал всички най-видни серчани (включително Чудомир Кантарджиев, по-рано присъединил се към струмчани) издават позив. Подписан от Сандански, Скрижовски, Стою Хаджиев, Кантарджиев, Буй-

нов, Тодор Паница, Таската Серски, Д. Арнаудов, Д. Мирасчиев, Г. Пенков, д-р Хр. Тенчев и К. Тенчов, позивът е отправен „към другарите и съмишлениците от Народната федеративна партия“ и настоява през великденските празници да се свика в Солун извънреден партиен конгрес.

Хората на Влахов отговарят с ругатни срещу серчани, а Централното бюро се противопоставя на свикването на извънреден конгрес и обявява за „самоизключени окончателно от партията“ всички подписали позива ...

Въпреки всичко конгресът, свикан по инициатива на серчани, бива открит в Солун през април 1910 г. Присъствуват всички ръководни дейци от Серския революционен окръг. По общо решение членовете на Централното бюро не са поканени на конгреса.

Извънредният конгрес разисква върху вътрешните борби, учебното дело и спорните черкви, като особено внимание отделя на моаджирския и аграрния въпрос. В разискванията участвуват Сандански, Ал. Буйнов, Д. Мирасчиев, К. Тенчов, Чудомир Кантарджиев, Иван Манолов, Наумчов, Мачев, В. Пачаджиев, П. Китанов и др. Конгресът решава, че изключването на Сандански е неправилно и пакостно, поради което освобождава Централното бюро и апелира „да се тури край на гибелния за интересите на партията сепаративен дух“.

При разискванията по училищния и чер-

ковния въпрос конгресистите осъждат политиката на правителството, която цели „не да задоволи спорещите страни, а да запали националните вражди". Конгресът се занимава с този въпрос по настояване на Сандански, защото напоследък властта е закрила няколко български училища и инспекторския институт; освен това в Тиквешка околия е излязло разпореждане, което забранява на учителите, „провинили се" през стария режим, да учителстват...

В резолюцията по тоя въпрос конгресът категорично иска осигуряване правото на българското население свободно да си строи училища и църкви.

Конгресът също констатира, че младотурското правителство продължава да заселва в Македония големи маси моаджирски турци, като ги снабдява, за сметка на българското население, със земя, къщи, добитък, земеделски сечива... Заселването на моаджирите практически отрязва всяка възможност на местното население да получи работна земя, което усилва емиграционния процес. Конгресът констатира, че това противоречи на декларираното „равенство на нациите" и на обещанието, че ще се премахнат всички привилегии за мюсюлманите. Като осъжда рязко „ислямската политика" на правителството, конгресът настоява за „моментално прекратяване на моаджирския въпрос".

По-нататък, след като констатира, че българското безимотно население все така е изложено на експлоатацията, своеволията и грабежа на едрите земевладелци, конгресът твърдо настоява пред младотурската власт „да отпусне суми за откупуване на всички чифлици в страната и тяхното раздаване на местното безимотно чифлигарско население".

Така завършва работата си извънредният конгрес, като не позволява на вътрешнопартийните конфликти да изместят от зрителното поле актуалните задачи и високите цели на партията.

Широкото популяризиране на конгресните решения — важен момент от борбите за социална справедливост, права и свободи, става чрез организираните от серчани масови митинги. Така на 23 май 1910 г. в Горна Джумая се свиква митинг, на който присъствуват повече от 6 000 души, дошли от околните села; на митинга в Мелник, свикан на 30 май, присъствуват над 3 000 души.

Любопитно е да се посочи какво става с отцепниците. Скоро след извънредния конгрес в. „Народна воля" — изразител на Влаховата група — спира, тъй като влаховци нямат пари (вестникът бе издържан изцяло от серчани). Напразно Д. Влахов бе разчитал, че в лицето на солунската група („като централна и ръководна") ще намери широка подкрепа; напротив, тя се оказва най-слаба, а с опъл-

чването си срещу Димо Хаджидимов, най-изтъкнатия марксист между федератистите, и срещу други марксисти Д. Влахов изгубва поддръжката и в средата на останалите около него социалисти.

Извънредният конгрес решава вместо в. „Народна воля“ Федеративната партия да издава друг вестник (с име „Независимост“), но такъв не излиза. Все още известно време Сандански и другарите му продължават да говорят и действуват от името на партията, но с настъпването на предвоенните събития те престават да водят легален организационен живот и Народната федеративна партия престава да съществува.

Сандански — на поход срещу Цариград

На 31 март 1909 г. султан Абдул Хамид извършва контрапреврат и сваля младотурското правителство.

Месец преди това Сандански и Тодор Паница посещават Цариград и още тогава забелязват надигането на реакцията. Като преценяват, че един преврат от камарилата на султана неминуемо ще върне стария кървав режим, Сандански и другарите му решават при такава евентуалност да подкрепят младотурците. Още докато са в Цариград, Сандански и Паница открито съветват младотур-

ския комитет да направи необходимото за предотвратяване на преврата. Младотурските водачи също виждат тази опасност, но не взимат никакви мерки. А при евентуален преврат те се надяват на помощта на македонските революционери; за своя база те имат предвид „Странджа планина и македонските планини за дълга партизанска война“ (в Анадола тяхното влияние е слабо): по-точно те разчитат на федератистите и социалистите българи, на военната им сила и особено на политическата им подкрепа.

На 2 април 1909 г. младотурският комитет в Солун свиква многолюден митинг. Ораторите категорично се изказват против контрапреврата. Централното бюро на Федеративната партия веднага извиква телеграфически Сандански, който по това време се намира в Мелнишко, и Чернопеев, който се намира в Струмишко, да дойдат в Солун за вземане решение по настъпилите събития...

След като ръководството на Федеративната партия, вече с участието на Сандански, взима решение да подпомогне потушаването на контрапреврата, Сандански се връща в Мелник да събере доброволци. Със същата задача потеглят Тодор Паница и Чернопеев. Набрал 150 доброволци от драмските села, Паница пръв потегля за Цариград. На 6 април от Солун за Цариград тръгва с 90 души доброволци Хр. Чернопеев; с него потегля и воен-

ната част, квартируваща в Драма. Сандански с отряда си, придружен от Чудомир Кантарджиев, тръгва през Демир-Хисар за Цариград на 10 април. От Солун за Цариград начело на войска е потеглил вече и Махмуд Шевкет паша, назначен за „генералисимус на всички сухопътни и морски войски".

И така — български революционни чети (общо около 500 бойци) щурмуват Цариград! При това — повикани на помощ от турци, които искат обновяване на страната, срещу турци, които дърпат колесницата назад... Какво по-високо признание за силата на македонското движение! Какво по-бляскаво потвърждение (от самите довчерашни врагове) за чистата революционна същност на движението и неговата независимост от чужди сили, какво по-красноречиво признание за храбростта на българските революционери, на техния политически авторитет, на тяхното обвеяно със слава име!

Бойните отряди на Сандански, Тодор Паница и Чернопеев участвуват най-активно при сломяване съпротивата на султанските войски. Особена храброст проявяват юначните революционери, командувани от Паница, при атаката на султанския дворец. Обграден отвсякъде, макар и отчаяно защищаван от верните му хора, султан Абдул Хамид най-сетне трябва да отстъпи пред лъвската смелост на

българския отряд, подпомаган от другите сили...

Когато над султанските дворци и минарета затихва екотът на боевете, четниците на Сандански, Тодор Паница и Чернопеев минават в тържествен марш през Цариград. Древният град, свидетел на толкова велики събития, поражения и победи, никога не ще забрави цветята, възторга и акламациите, с които жителите на Цариград даряват българските герои. А те маршируват с юнашка стъпка, запели Ботевата „Жив е той, жив е" с ботевски пламък в очите...

През време на събитията в Цариград се развихря истински пожар от грабежи и мародерство, дело главно на аскера. Българските доброволци обаче оставят неопетнено своето име.

Безупречното поведение на българските четници и техният героизъм хвърлят във възторг и цариградските кореспонденти на европейските вестници. В своите дълги дописки от Цариград те не скъпят похвалите си, като най-ярка е славата на Сандански. Неговите дела се споменават във всяка кореспонденция, за Яне Сандански говори целият Цариград. Павел Делирадев, участник в похода, пише: „Името на Сандански се носеше из Цариград като бойно знаме на революцията".

В Солун българските доброволци се завръщат с параход. Завръщането е най-тържестве-

но и е възвестено от топовни гърмежи. Когато слизат на пристанището, четниците буквално биват вдигнати на ръце от огромна навалица народ, който буйно ги акламира. В стройни колони по четирима в редица, с музика и със свое знаме, с двама офицери и с войводите си начело, доброволците стегнато потеглят към центъра на града, като образуват незапомнено дотогава триумфално шествие.

Непредвиденото пътуване на Ибрахим бей...

Подкрепата на Федеративната партия за сломяване на контрапреврата допринася за подобряване на отношенията между младотурците и левицата начело със Сандански. В знак на доверие те започват да назначават на държавна служба хора на левицата.

Ала това са повече жестове на външна признателност. Защото и след свалянето на Абдул Хамид младотурците задържат реформирането на режима, продължават моаджирската политика. Въпреки порасналото си влияние след похода в Цариград Сандански не успява да прокара никакви по-значителни искания за подобряване положението на народа.

Положението се влошава твърде много през следващата 1910 г., когато в Западна Маке-

дония турската власт предприема обезоръжителна акция сред хората на организацията, някъде придружена с арести и побоища.

През август 1910 г. по повод системните турски злодеяния в Мелнишко Сандански организира писмен протест на всички кметове от Мелнишко. Подписан от 34 кметове, преведен и на френски език, протестът бива отправен лично до великия везир. След като се изброяват 22 случая на обири, грабежи и убийства в продължение на 2—3 месеца, в протеста се иска „престъпниците да бъдат заловени, да се накажат чиновниците, невзели нужните мерки за предотвратяване на престъпленията, да се изселят подозрителните лица и се гарантират животът, имотът и честта на населението в Мелнишко и във всички части на империята".

За проверка на изнесените в протеста данни и за увещаване на Сандански да предаде оръжието правителството натоварва солунския валия Ибрахим бей (по-късно министър на правосъдието).

По това време Сандански е в Мелник, където ръководи укриването на оръжието в тайни складове из Пирин. Валията Ибрахим бей дава нареждане Сандански да се яви в Солун. Властта в града извиква Сандански в телеграфната станция, за да разговаря с валията. На тръгване за пощата Сандански поръчва на своите хора да съберат милиция от

близките села и да обградят града, та ако бъде задържан, да го освободят.

Така и става. Докато Сандански разговаря по телеграфа с валията, милицията вече е обградила града. Тогава Сандански твърдо заявява на Ибрахим бей, че ако желае да се разберат, той трябва да дойде в Мелник...

Същия ден Сандански заминава за село Рожен, а два дни по-късно в Мелник идва сам валията. Научил за това, Сандански не слиза в града, а съобщава по човек на видния турски сановник той да се качи горе, в Рожен. Валията и придружаващите го лица (видни младотурци, включително кореспондентът на парижкия в. „Le Temps") се качват на мулета и заминават за Рожен...

След дълги преговори Сандански, настойчив и реалистичен в позициите си, гъвкав и убедителен в споровете, успява да изтръгне от опитния турски държавник ценни отстъпки: в районите на Серския революционен окръг да не се извършва обезоръжаване на населението; да не се настаняват моаджири; селата да се очистят от турски и арнаутски чети; да се назначават българи на държавна служба; да се приемат нови българчета в средните и висшите турски училища; земеделската банка да отпуска заеми и на българи; да се постави за разрешаване чифлигарският въпрос.

За Сандански постигнатото споразумение с валията е ценно, но то не го успокоява: той разбира, че всичко е временно и че ако работите продължават да се развиват така, младотурците не ще удържат на думата си. При това, макар турците да се отнасят вежливо спрямо Серския революционен окръг, македонското народно дело като цяло е в опасност. В другите части на Македония теророт продължава да вилнее: с помощта на побоища и арести там обезоръжителната акция и настаняването на моаджирите продължават, хиляди български селяни биват пропъждани от земите им. Все повече става ясно, че младотурците нямат намерение да оставят българското население свободно да се развива в политическо, национално и стопанско отношение.

Всичко това поставя пред Сандански и другарите му сериани въпроса — какво поведение да държат спрямо турската власт? Въпросът се налага още повече поради обстоятелството, че в Македония започват да се явяват чети, изпращани от България, и вече се говори за една „освободителна война", подготвяна срещу Турция от правителството на Демократическата партия (с някои от първите хора на която Сандански поддържа отношения). За серчани въпросът е от капитално значение — да минат ли в нелегалност, както бе направил вече Чернопеев, и да подновят революци-

онната дейност, или да продължат да водят легален живот, докато това все още е възможно?

При така развиващите се събития Сандански и другарите му серчани решават, че трябва да получат точна информация, дали българското правителство наистина се готви за близка война, и ако е така, да го уведомят, че те ще подпомагат с всички сили българската армия.

Такава декларация Сандански прави пред кореспондента на БТА в Солун; веднага след това декларацията бива предадена на министър-председателя Ал. Малинов. Същевременно Сандански заявява, че той и другарите му имат още възможности за легална борба и възнамеряват да ги използуват.

Такава възможност, която ще бъде последният лъч светлина, преди да настъпи старият мрак на терор и ненавист, са парламентарните избори през март 1912 г. От шестимата депутати-българи, изпратени в парламента, серчани имат двама представители — Ал. Буйнов и Стою Хаджиев...

И сега — за кой ли път! — Сандански е съвършено чужд на всяка мисъл за лични облаги върху гърба на движението. Той изтъква напред другарите си — хората, в които вярва и които наистина ще оправдаят неговото доверие и доверието на народа, а сам остава в сянка — винаги скромен, честен и

невзискателен — велик, такъв, какъвто вовеки ще остане в народното съзнание...

Появата на българските депутати в турския парламент е наистина победа, която може да разшири легалната борба за подобряване положението на народа. Но за жалост това са само очаквания. Защото бляскавите, темпераментни речи, които Буйнов и Стою Хаджиев произнасят в парламента, не ще повлияят върху политическия барометър. Той катастрофално пада и сочи война. Война на нациите, терор и кървави погроми над българите и българските революционни дейци... Само месец след парламентарните избори, които трябваше да ознаменуват „новата ера на братство на нациите в империята", платени убийци на турската власт повалят Пере Тошев — видния македонски революционер, един от най-скъпите и най-близки другари на Яне... Още не зарасла кървящата рана, в Горна Джумая двама турци простреляват войводата Петър Китанов. Заедно с физическите убийства и открития терор властта поставя под наблюдение всички по-видни дейци на революционното движение. Под наблюдение на шпиони е поставен и Сандански, който е в непрекъснато движение. Макар постоянното му местожителство да е Мелник (първо в къщата на Г. Коцев, а после — беговата къща),

той без отдих обикаля целия Серски революционен окръг, бди над целостта на организацията, грижи се за народа и заради неговите искания пътува до Солун, до Цариград — навсякъде, където нуждата наложи. Но това става все по-трудно...

Очевидно следенето, убийствата, грабежите не са само отделни предизвикателства. Това е вече политика, държавна политика на репресии и денационализация на Македония. Изоставили играта на ухажване, младотурците показват вече истинското си лице...

Дълго, обстойно, търпеливо Сандански разучава новото положение, докато вземе решение.

И най-сетне го взима. Избирайки „от двете злини по-малката" (както той се изразява пред свои приятели), Яне започва да търси връзка с българското правителство, за да му се постави на разположение заедно с цялата революционна организация в настъпващите събития. С надеждата, че може би ще удари часът за истинска свобода на Македония...

15. БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ. КАТАСТРОФАТА

Сандански в нелегалност

След образуването на Балканския съюз между България, Сърбия, Гърция и Черна гора през първата половина на 1912 г. в печата открито се заговаря за война с Турция. Турция от своя страна също започва да се готви за война срещу балканските държави. Сандански вижда, че часът е ударил. През юни той извиква на съвещание в Солун Ал. Буйнов (който по това време като депутат се намира в Цариград), Тодор Паница, Таската Серски и другите серчани (Чудомир Кантарджиев по това време следва в Швейцария). В Солун тоя ден са дошли пратеници от България, които изясняват положението и съобщават, че войната срещу Турция е предстояща. Пратениците се интересуват ще вземат ли серчани участие в тази война. Отговорът е единодушен — ще участвуват най-активно! Пратениците също уверяват серчани, че им е

обещано опрощаване на присъдите, издадени във връзка с екзекуцията на Гарванов и Сарафов (амнистията бива гласувана в Народното събрание на 26 юли 1914 г.)

През септември 1912 г. Сандански отново свиква серчани, този път в Мелник. Решено е всички да минат в нелегалност, като си разпределят районите, които да подготвят за активно съдействие на българската армия във войната. Участниците в сбирката заминават за определените им райони, а Сандански остава в Мелник, отгдето десетина дни преди обявяването на войната минава в нелегалност.

Избухването на Балканската война заварва Серския революционен окръг със стегнати редици, способен да изпълнява всяко поръчение. Това се отнася особено до района на Мелнишко, който Яне непосредствено ръководи, заедно с общото ръководство на окръга. Още в първия час след обявяването на войната Сандански нарежда на хората от организацията и селската милиция, както и на всички български селяни, увлечени от всеобщото движение — да режат телеграфните стълбове и късат жиците, да събират храни и подготвят оръжие и боеприпаси, да следят за движението на турските войски и хората на властта, да бъдат готови за въоръжени действия веднага щом бъдат призовани.

Хората, обучени за въоръжени действия,

Сандански разпределя на седем групи с по един войвода начело. Част от групите биват пратени да пазят моста на Кресненското дефиле, за да могат българските войски безпрепятствено да минат по него; на другите групи той възлага различни бойни задачи, които после, при започване на военните действия, ще изиграят съществено значение за бързото приключване на войната.

Тодор Паница, Ал. Буйнов и Скрижовски също така трескаво подготвят районите си за настъпващата буря.

Заемането на Мелник

На 17 октомври 1912 г., преди още да е дошла българската армия, Сандански, заедно с чета и местната милиция, заема Мелник и го обявява за свободен град. Това става без всякаква съпротива. При бягството си от Мелник турците избиват двадесет и шестима българи заедно с гърка Манол Курдопуло (приятел на Сандански), които се намирали в местния затвор. Въпреки това Сандански строго забранява всякакви изстъпления за мъст над турците в Мелник или в околията. (Такъв случай има само в с. Петрово, и то без знанието на Сандански).

Най-голямата грижа на Сандански е да запази населението от безчинствата на отстъпва-

щата турска войска, да го изтегли в планината и да го снабдява с храна. В ролята си на ръководител на Серския революционен окръг той уведомява за всичко другарите си, пръснати из поверените им райони, и иска сведения от тях. Така Ал. Буйнов го уведомява от Мелник, че разполага с около 400 души, от които три групи от по сто души — към Св. Врач[1], Плоски и Поленица, група от около 70 души — в полето около селата Хърсово и Капатово, а останалите — в града, и че смята при нужда да даде помощ на Демир-Хисар. В писмо до другарите си и до българските военни командири Сандански съобщава, че около Рупелския проход, откъм Серес и Солун, турците струпват грамадно количество войска, като в околните села вършат „грозни изстъпления, грабежи, пожари и дивотии". Веднага след това Сандански изпраща нататък разузнавачи, които да проверят точно на кое място турците се укрепяват, какъв е броят им и кои височини са заели.

Сандански поддържа връзка и с командира на 3-та бригада от 7-ма Рилска дивизия генерал Георгиев, комуто предава събраните сведения за движението на турската войска, и помага за продоволствуването на бригадата. В няколко телеграми до началника на 7-ма Рил-

[1] Св. Врач, сега китно, голямо и благоустроено градче, народната власт след 9. IX. 1944 г. го нарече Сандански, на името на безсмъртния революционер.

ска дивизия, генерал Георгиев съобщава: „Сандански два пъти донася от 3—4 дена насам, че противникът, като е отстъпил от Кресненското дефиле, се е установил в Рупелския проход"; в друга телеграма от 18 октомври 1912 г. съобщава: „Той (Сандански, б. а.) донася чрез нашия ескадрон, че казармите в Демир-Хисар са изгорели заедно с 200 души арестувани българи. Той е изпратил две групи от милицията си по склоновете на Рупелския проход, за да види има ли там нещо... Ние заповядахме на Сандански да складира хляб и фураж в Мелник. Мостът на Струма за Петрич е здрав. Каза му се той да се охранява най-добре и се наблюдава от милицията." Два дена по-късно генерал Георгиев съобщава с нова телеграма: „Сандански е при нас. Съвместно работим с две планински оръдия. Сандански доставя по 5 000 хляба на 24 часа." (Пет хиляди хляба на денонощие! Каква огромна предварителна подготовка ще е извършил Сандански, за да събере необходимото количество брашно, и каква здрава организация ще е създал, за да го превърне в 24 часа на хляб за българската войска!)

Сандански — в Солун. Вместо автономия...

Серчани подпомагат действията на българската армия не само с разузнавателни данни.

охрана на мостове и пътища, с продоволствие. Те най-активно се включват и във военните действия. Големите, здраво екипирани чети на серчани водят ожесточени сражения главно в Кресненското дефиле и при Рупелския проход. Твърди и неустрашими, те нападат гарнизона в с. Цървище, Демирхисарско, който охранява тила на турските войски при Рупел: разбит от серските чети (общо около 500 бойци), през нощта гарнизонът избягва в Демир-Хисар, където предизвиква суматоха, и същия час Рупелският проход бива опразнен.

Скоро след това в Демир-Хисар се събират четите на Сандански и Буйнов, които потеглят за Солун като авангард на 7-а Рилска дивизия.

На път за Солун със Сандански са Стою Хаджиев, Димитър Арнаудов, Г. Казепов, Кр. Чапрашиков, Ив. Чонтов (Буйнов, ранен при сраженията в Рупел, е отведен за лечение в Неврокоп). Около 300 от четниците сега са „кавалеристи" — възседнали коне и мулета. Заедно с тях настъпват и българските конни разезди на майор Цонев.

При капитулирането на командуващия турските военни сили в Солун Таксин паша в града влизат едновременно Сандански с четите си и българските разезди, а след тях — една гръцка бригада.

Солун. Белият крайморски град е притихнал в очакване. Когато военните действия спи-

рат, цялото население, учениците от всички училища, наредени в шпалир на края на града, очакват да посрещнат гръцки части начело с гръцкия престолонаследник (така са им казали). Но вместо тях първи се появяват българските начело със Сандански. Възседнал вран кон, облечен в гиздави четнически дрехи и с пълно въоръжение, широкопопулярният Сандански бива посрещнат като герой и бурно акламиран с възгласите „Да живее Сандански!", „Зито Сандански!".

Незабравими дни на слава и величие за българското оръжие, развяло знамето на „свобода за брата роб". Сандански и другарите му разтварят сърцето си за всеобщото ликуване, обхванало Македония. Дали вече не иде великият ден на свободата, на истинската свобода, жадувана от най-верните синове на Македония, напоена с потоци кръв, осеяна с кости на герои и мъченици? Дали наистина не идва това жадувано време?...

Тая вечер в един от най-луксозните солунски ресторанти командуването на българската армия дава прием. Тук са най-висшите офицери и военни чиновници, тук са и най-личните дейци на македонското движение, подпомогнало успешно завършилите операции. Тук е и Сандански. Седнал сред стегнатите в мундири царски офицери, той слуша замислен

ликуващите възклицания и наздравиците, които се вдигат в чест на „великата победа". Но тия наздравици са твърде странни, думите на тия офицери са му страшно чужди и той, който никога дотогава не е хранил илюзии в политическите борби, сега е потресен...

Когато дават думата и на него, за да влее гласа си в хора на всеобщото тържество, Сандански облива всички с леден душ.

— Пия за преуспяването на свободна и автономна Македония, за която се бориха и дадоха скъпи жертви съюзените балкански народи!

Наздравицата бива последвана от стъписване и мълчание, а миг след това — от буря на негодувание, псувни, ругатни...

Сандански външно остава спокоен. И тогава, когато вдига наздравицата, и после, когато срещу лицето му се озъбва яростната злоба на българския дворец, готов със зъби да разкъса всеки противник на неговите завоевателни амбиции... Спокоен, но само външно. Може ли да се опише вълната на огорчение, която залива неговото сърце! Сега по-ясно от всякога той разбира, въпреки гъстия дим на цигарите — коварната измама на кобурга, сега по-ясно от всякога — въпреки венцехваленията на офицерите — той чува покъртващия стон на Македония, която не ще види, уви, автономно съществуване — това, за което от-

дадоха живота си най-свидните синове на тая измъчена земя...

Балканската война завършва с мирния договор, сключен в Лондон на 30 май 1913 г. На съюзниците се отстъпва цялата територия на запад от линията Енос—Мидия, а на Гърция — и остров Крит. Така, в резултат от разгромяването на феодална Турция на Балканите Македония и Одринско се освободиха от националния, политическия и икономическия гнет на турските аги и бейове. На албанския народ се дава правото да образува своя държава, а съдбата на Македония се предоставя да бъде разрешена от съюзниците. Известно е какво разрешение намериха те.

Както се знае, първоначално на широката общественост не е известен нито договорът между съюзниците, нито техните намерения относно съдбата на Македония. В дните след Лондонския договор най-високопоставени сред отново се сещат за Сандански. Той е повикан и най-поверително му се възлага да замине за Албания, за да установи връзка с албанските водачи Байрам Цура и Иса Бюлетинац: Сандански трябва да ги спечели и привлече за съдействие при една евентуална война със съюзниците („война, убеждават го най-висши лица, но сега за обединението и автономията на Македония"...).

Сандански незабавно заминава (заедно със Стою Хаджиев) с параход за албанския град Дурацо. Но дали се е срещал с албанските водачи и ако се е срещал, какво е говорил с тях, не е известно. Междувременно пламва Междусъюзническата война и той се връща през Австрия.

Каква по-точно мисия е възложена на Сандански с пращането му в Албания и защо той се съгласява да я изпълни?

Както по-късно става известно, идеята за автономна Македония фигурира в тайното приложение към сръбско-българския договор. Висши български среди (на които е добре известно, че Сандански е най-изтъкнатият радетел за автономията на Македония) запознават Сандански с това споразумение, първо, за да убедят самия него, а после той да убеди и албанските водачи, че България наистина „ратува за автономна Македония, а съюзниците искат да я заграбят“ ...

Може би Сандански трябваше да прозре още тогава, че всичко това е само политически блъф? Но той имаше работа с най-отговорни и високопоставени хора? ... Уви, Фердинанд, вместо да продължи преговорите със съюзниците за мирно уреждане съдбата на Македония, започва Междусъюзническата война.

16. КРАЯТ НА ЕДИН ЛЕГЕНДАРЕН ЖИВОТ

В Роженския манастир, но не отшелник...

Междусъюзническата война завършва. Краят е печален, каквото бе и началото. Започна я немският агент Фердинанд, заплати я народът. Можеше ли някой да изчисли цената на невинно пролятата кръв, цената на вдовишките сълзи и сирашката черна неволя, можеше ли някой да премери дълбините на всеобщото огорчение и погазените надежди?

Погубена е и свидно лелеяната надежда за автономна Македония. Левицата на македонското революционно движение е осланена. Знамената са свити — докога ли? Разпасали хайдушките патрондаши, скътали пушките, серчани се пръсват из страната и заживяват с мирното ежедневие на народа, всеки възобновил професията, която на времето революцията бе го накарала да захвърли.

Сандански остава в Пирин. Жилище си устройва в Роженския манастир. Вождът на

серчани е завършил далечното плаване на борбите също тъй скромен, както бе и започнал. В малката манастирска стая няма нищо освен лични вещи, завивки, домакински съдини. И неизменната библиотека, която бе го следвала по хайдушките пътеки, и неизменния патрондаш с пушката и револвера. В манастира с него живее рожденатa му сестра Мария, която Яне нежно обича; тук е и един негов доверен човек — Хараламби Удев, който се грижи за домакинството му и осъществява куриерската връзка с Мелник — носи оттам пощата на Яне, изписаните от него книги и вестници и сам пренася писма на Яне до другарите му...

Великият човек е велик и в голямото, и в малкото. Неуспял да разреши из корен положението на трудовото население от своя край, Сандански не пропуска да извърши поне малкото: да осигури чрез справедлива изкупна цена на тютюна тежката съдба на хиляди бедни и дребни селяни... И възседнал яката си кобила, той неуморно, както някога в хайдушки години, преброжда Пирина (сега като комисионер на тютюни), селата из Мелнишко и Неврокопско, пътува до Дупница, Пловдив, София...

Пътува, но и сега най-жадуваните дни са тия, когато отново диша въздуха на Пирина и рее орловите си очи по върхове, хребети и долини, които величествено опасват Рожен-

ския манастир, сам кацнал като орлово гнездо над Мелнишките възвишения. Тая любов към хайдушката планина бе го повела из нейните неизбродни пътеки, тая любов ще го доведе и до фаталния час под пиринската бука вековна, гдето ще го дочака смъртта...

В Рожен идват от време на време старите му бойни другари Буйнов, Тодор Паница, Таската Серски, Димо Хаджидимов, Чудомир Кантарджиев, Христо Чернопеев, Павел Делирадев... Веднаж, отново извървял по своята трагична орбита старата пътека на приятелството, му гостува и П. К. Яворов.

Сандански и Стамболийски

Както е известно, водачът на БЗНС Александър Стамболийски бе решителен противник на една нова война. През есента на 1914 г. той съставя „план за революция в страната за предотвратяване на нова война", като се свали Радославовото правителство и се отстрани Фердинанд. На армията Стамболийски не разчита, като смята, че въоръженият народ при една мобилизация може да подкрепи такава акция. Що се отнася до завземането на София, Стамболийски има нужда от едно „силно въоръжено, смело и военно подготвено ядро", каквото земеделските дружби в София не могат да излъчат. Такъв отряд

според Стамболийски може да бъде организиран единствено от хората и с авторитета на Яне Сандански. Стамболийски познава добре революционната му дейност и се е възхищавал от неговите подвизи (за него му е говорил и Александър Димитров, бъдещият вътрешен министър на земеделския режим; Ал. Димитров, който минава за „санданист", покъсно ще бъде убит от бандите на Тодор Александров).

Стамболийски разкрива своя план в няколко срещи с Павел Делирадев.

„В тези ни срещи, пише в спомените си Делирадев, Стамболийски ми изложи подробно своя план и участието на Сандански в неговото провеждане. Сандански трябва да организира своите хора и тайно да ги придвижи от Пирин и Рила на Витоша, откъдето ще нападнат в решителния час София и подкрепят вътрешните заговорници".

Още при първото си виждане със Сандански Делирадев го поставя в течение на проекта и го моли да определи близка среща с водача на БЗНС. „Яне, продължава Делирадев, както винаги ме изслуша с голямо внимание, но никакъв ангажимент и съгласие за скорошна среща не даде. Той никога не е бил лек романтик в борбите, а суров реалист, който, преди да предприеме каквото и да било, трябва предварително добре и от вся-

ка страна да го обсъди и не само лично, а съвместно със своите другари. Отговор само след туй може да даде".

Какво е извършил Сандански във връзка с този смел проект, Делирадев не знае. За последен път двамата се срещат на софийската гара. Делирадев се прибира от пътуване, а Сандански, бързайки да вземе дупнишкия влак, му казва на раздяла:

— Имам да ти говоря по много важна работа! Като се върна, непременно да се видим!

Но не успява. Убийците го изпреварват. А дали Яне вече не бе решен да съдействува на Стамболийски?...

Краят

Априлски ден, с ослепително синьо небе и с долини, които пъстреят от млади треви и цветя. Над Рожен плавно се реят орли, сякаш понесли на крилете си пролетта.

Възседнал вярната си кобила, потегнал вярното си оръжие, Яне потегля на обичайния път татък — на изток, към селата на Неврокоп. Априлското слънце ласкаво го огрява, снажните пирински хребети свойски го приветствуват с белите си снежни калпаци, стройните мури и старите буки вековни разтварят клони да сторят и път, и поклон...

„Юнак из гора бродеше, хайдушка си песен припяваше . . .“

Тоя ден сякаш всичко празнува празника на новата пролет, тъй царствено настъпила в южните подполия на Пирин. Никога сякаш небето не е било тъй синьо и тъй прозирно-кристален въздухът, никога тревите не са дъхали тъй упойтелно, никога гората не е шумяла тъй ласкаво и примамно, никога слънцето не е заливало с толкова злато света и с толкова радост сърцето . . .

. . . До тоя миг, когато иззад една бука пропукват пушки.

Една, две, пет, осем . . . Гърмежите разтърсват Пирина, секва песента на буките, светът настръхва в очакване на нещо страшно, невъзвратимо . . . И то се случва.

Един злодейски куршум засяга Яне в главата. Запазил присъствие на духа, още при първите пушки той бе скочил от коня и прислонен зад дънера на една бука, бе дал мъжки отпор на убийците . . . Но честният боец не знаеше, че срещу него са залегнали подлеци. И един от тях, залегнал встрани, ще повали несломения . . .

Що стана със синия пролетен ден? Буря ли прекършва вековните буки и разнася крясъка на орлите, мълния ли разтърсва планинските хребети, облаци ли скриват слънцето, та светът изведнаж тревожно помръква като при бедствие? . . .

21 април 1915 г. Тоя ден Пирин загубва най-свидния си юнак, а народът на тоя край — най-свидния си син, водач и закрилник. Един легендарен борец напуска строя на смъртните, за да заживее с вечно безсмъртие в сърцето на народа.

. . .

Половин век оттогава. Костите на Яне Сандански, погребани току под крепостните стени на Роженския манастир, вече са се слели с пиринската пръст, а името му — с народната памет. Историята, тази неподкупна съвест на вековете, даде отговор на много неясни тогава въпроси, заклейми убийците и техните слепи оръдия, възмезди подлеците и прослави народните борци. Историята посочи кой всъщност натисна спусъка на злодейските пушки на Тодоралександровите убийци под старите пирински буки. Фердинанд. Омразният кобург трябваше да премахне най-сетне Сандански, човека, който изпълваше с ужас нощите му и с несигурност завоевателните му планове. Нанесъл толкова беди и злощастие на българския народ, тоя злодеец сам ще бъде молепсан и от народа, и от историята.

А Сандански все повече расте и се вииши като планински връх в народната памет. В тая памет, вовеки съхранила живия спомен и животворната легенда за Ботев и Левски, за Хаджи Димитър и Караджата, за Волов, Бенковски и Гоце Делчев...

Авторът изказва гореща благодарност на Мария Буйнова, Екатерина Паница, Александра Хаджидимова, Елена Катранджиева, Камен Скрижовски, Ванчѐ (Иван) Сандански, Любен Казепов, Парашкева Поцкова, Кочо Павлов, Кръстю Делипапазов, Никола Разлогов, Георги Коцев, Ичко Бойчев, Асен Хаджипетров, Александър Дърводелски, Иван Чонтев, Хараламли Димитров Удев, Димитър Зографски, Димитър Катерински, Стефан Аврамов, Павел Делирадев, Ангел Томов, Тего Куюмджиев и Милко Харизанов, които му помогнаха с личните си спомени, семейни архиви и документи да събере необходимия жизнен материал за написването на настоящия очерк.

Авторът е ползвал и следните публикувани трудове по македонското революционно движение:

1. „Движението отсам Вардара и борбите с върховистите“ — спомени на Гьорче Петров, Яне Сандански, Хр. Чернопеев и др., записани от Л. Милетич, София. 1927 г.

2. „В Македония и Одринско“ — спомени на М. Герджиков; „Първият Централен комитет на ВМОРО“ — спомени на д-р Христо Татарчев; „Съобщение от Л. Милетич“ — София, 1928 г.

3. „Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов“ — съобщение от Л. Милетич, София, 1927 г.

4. Мемоар на Вътрешната организация, 1904 г.

5. „Яне Сандански“ от П. Делирадев, София, 1946 г.

6. „Освободителните борби на Македония“ — 2 тома — Христо Силянов, София, 1943 г.

7. „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев“ от П. К. Яворов.

8. „В Македония под робство. Солунското съзаклятие“ от П. Шатев, 1903 г.

9. „История на македонското националноревюлюционно движение“ от Д. Кьосев. София, 1954 г.

10. „Моето участво во революционерните борби на Македония“ от Ал. Мартулков, Скопие, 1954 г. и др.

11. История на България, БАН, втори том, 1961 г.

Авторът е ползувал и следните по-важни вестници: „Реформи“ (1899—1900 г.); „Дело“ (1901—1902 г.); „Изгрев“ (1901 г.); „Свобода или смърт“ (1903 г.); „Одрински глас“ (1908 г.); „Илинден“ (1908 г.); „Конституционна заря“ (1908 г.); „Единство“ (1908 г.); „Народна воля“ (1909—1910 г.); „Отечество“ (1909 г.); „Работническа искра“ (1910 г.); „Зорница“ (1902 г.); „Ден“ (1945 г.). Списания: „Културно единство“ (1910 г.); „Ново време“ (1898—1905 г.); „Македонска мисъл“ (1945—1947 г.).

Ползвани са и следните неиздадени мемоарни материали: спомени на Димитър Арнаудов (член на Серския окръжен революционен комитет); спомени на Яне Богатинов; спомени на Андон Кьосето (войвода); спомени на д-р Антон Димитров (един от основателите на ВМОРО); спомени на Евтим Спространов; спомени на Иван Харизанов; авторът е ползвал също протоколите на Серския окръжен революционен комитет, както и материалите за македонското революционно движение, съхранявани в архивите на Съюза на македонските културно-просветни дружества в България, Народната библиотека „Кирил и Методий“, Института по история на БКП, Държавния архив, Народния музей в Благоевград, Българската екзархия, на двореца и др.

От автора

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Пирин — родният край 5
2. Встъпване в македонското движение . . . 17
3. „Аферата мис Стон“ 40
4. Настъплението на върховистите 57
5. Серският революционен окръг по време на Илинденското въстание 69
6. Съвещанията в Задграничното представителство. Директивата и упътванията 93
7. Обновяване на ръководния кадър 101
8. Авторитетът на организацията над всичко . . 107
9. Общият рилски конгрес 123
10. Разцеплението на ВМОРО 137
11. Икономическата и културно-просветната политика на Сандански 156
12. Федеративната идея — политическа програма на Сандански 164
13. Сандански и младотурският преврат . . . 171
14. Сандански на легална работа 193
15. Балканските войни. Катастрофата. . . . 221
16. Краят на един легендарен живот 231

Худож. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Петър Стефанов
Коректор: Маргарита Савова

Дадена в произв. на 29. IV. 1966 г. Подп. за печат на 14. VI. 1966 г.
Формат 65X92/32. Печ. коли 15 1/8. Изд. коли 7,56. Авт. коли прибл. 12.
Тираж 11 700. Изд. №. 3875. Лит. група IV.
Цена 0,58 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев"

Един злодейски куршум от другата страна на засадата засяга Яне в главата. Запазил присъствие на духа, още при първите пушки той бе скочил от коня и прислонен зад дънера на една бука, бе дал мъжки отпор на убийците. . . Но не знаеше, че срещу него са залегнали подлеци. И един от тях, залегнал встрани, ще повали несломения. . .

21 април 1915 г. Тоя ден Пирин загуби най-свидния юнак, а народът на тоя край — най-свидния син, водач и закрилник. Един легендарен борец напускаше строя на смъртните, за да заживее с вечно безсмъртие във вечното сърце на народа.

Издателство на Българската комунистическа партия

0.58 лв.